

**MEMLÜKLER DÖNEMİNDE HALEP İLMÎ HAYATINDA DERS
HALAKALARI ve ULEMÂ TARAFINDAN OKUTULAN DERS
KİTAPLARININ TESPİTİ***

Esra Atmaca**

Özet

Memlûkler döneminde Suriye bölgesindeki önemli merkezlerden biri olan Halep'te sistemli oluşumlar olan medreselerden başka çeşitli mekânlarda da ilmî faaliyetler devam etmiştir. Bu faaliyetler daha çok camilerde kurulan ilim halakaları vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Aynı camide birden fazla ilim halakası kurulmuş, gündüz ve geceleri bu derslere gerek talebeler gerekse halktan insanlar katılmıştır. Bu halakalarda okutulacak ders ve ders kitapları da bazılarının vakfiyelerinde özellikle belirtilmiştir. Bu bağlamda çalışmada Halep'te okutulan ders kitaplarına değinilmiştir. Bu bilgilerin büyük çoğunluğuna âlimlerin biyografileri sayesinde ulaşılmıştır. Halep medreselerinin bir kısmının vâkıfları, söz konusu müessesede hangi kitapların okunacağına dair şartlar koyabilmışlerdir. Bunlar arasında ilk sırayı *Sahîhu'l-Buhârî* almıştır.

Anahtar Kelimeler: Halep, İlim, Ders, Halaka

Lesson Rings in Aleppo Scientific Life in the Mamluk Period and Determination of the Textbooks Used by Scientists

Abstract

During the Mamluk Period, scientific activities continued in various places apart from the madrasas that was systematic formations in Aleppo that was one of the most important centers in Syria region. These activities were carried out often science rings in mosques. In the same mosque established multiple science ring, people and students attended classes both daytime and night. Courses and textbooks were determined in these science rings by the foundation texts. Furthermore in this article, on history of Islam touch uponed textbooks that were educated in Aleppo. Most of informations has been reached thanks to biographies of scholars. Some of dedicators of madrasas in Aleppo put requirement for books to be read in the madrasa. First among them was *Sahîhu'l-Buhârî*.

Keywords: Aleppo, Science, Lesson, Ring

* Bu makale yazarın "Memlûkler Dönemi'nde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr., Kur'an Kursu Öğreticisi, Sakarya İli Adapazarı İlçe Müftülüğü, esraatmaca54@gmail.com

Giriş

İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren yüzyıllar boyunca ilim talebeleri gerek buldukları şehirdeki, gerekse zorlu seyahat koşullarına rağmen diğer şehirlerdeki âlimlerden ilim almak için büyük gayret sarf etmişlerdir. Memlûkler döneminde Moğol saldırıları ve Haçlı istilâları nedeniyle dünyanın pek çok yerinden çok sayıda âlim güvenli bir merkez olarak Mısır bölgesine göç etmiştir. Bunda Bağdat'taki Abbâsî hilâfetinin yıkılması neticesinde Abbâsî halifeliğinin Kahire'ye getirilmesinin de etkisi olmuştur. Başşehir Kahire'den sonra Dımaşk ve Halep de dönemin önemli şehirleri arasında yer almışlardır. Bu dönemde özel mekteplerde veya yetim mekteplerinde temel bilgilerin öğrenilmesinin ardından eğitim-öğretim medreselerde sürdürülmüş, Sünnî anlayışı yaygınlaştırma gayesiyle Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün başta Bağdat'ta olmak üzere pek çok şehirde tesis ettiği Nizâmiyye Medreseleri ile başlayan medrese inşâ çalışmaları hızlı bir şekilde tüm İslâm coğrafyasında kendini göstermiştir.

Memlûk dönemindeki medreselerin büyük çoğunluğu bir fıkıh medresesi hüviyetinde olmuş, bunların yanı sıra bir kısmı medreselerin bünyesinde bir kısmı ise müstakil olarak inşa edilen ihtisas müesseseleri de ilim hayatında önemli bir yer edinmiştir. Bunlar ise dârülkur'ân, dârülhadîs ve bîmâristânlardır. Ayrıca İslâm'ın ilk yıllarında başlayan ve sistemli medreselerin tesisinden sonra yine de önemini yitirmeyen mescid veya diğer dinî mekânlardaki ilim halakaları vasıtasıyla öğretim faaliyetleri devam ettirilmiştir.¹ Halep'te de ilki Selçuklu Emîri Bedrüddevle tarafından olmakla birlikte Zengîler ve Eyyûbîler tarafından yaygın bir şekilde tesis edilen sistemli medreselerin yanısıra farklı mekânlarda da eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir.

Bu makalede öncelikle Memlûkler döneminde Halep'te faaliyet gösteren ilim halakalarına dair bilgi verilecek, ardından sözü edilen müessese ve mekânlarda Halepli ulemânın kendilerinin okuduğu veya talebelerine okuttukları ders kitapları üzerinde durulacaktır.

¹ Osmanlı döneminde gelişen eğitim sistemi ve medrese dışı eğitim müesseseleri için bk. Salim Aydüz, "Medrese ve Tekke Dışındaki Eğitim Müesseseleri Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/12 (Türk Eğitim Tarihi), 2008, s. 139-180.

1. Halep'te Ders Halakaları

İslâm dininin ilk dönemlerinden itibaren çeşitli mekânlarda bir hocanın etrafında toplanan ve halka veya hilâl şeklinde oluşturulan meclislere terimsel olarak *halaka* (*halka*) denilmektedir. Hz. Peygamber zamanından beri öğretim ve zikir halakaları ilmî hayatta var olmaya devam etmiştir. Hz. Peygamber'in bizzat öğretim halakasına dâhil olduğu, hadis kaynaklarında yer almaktadır.²

Bu ilim halakaları, müesseseleşmiş medreseler hâricinde camiler, mescidler, hankahlar, ribâtlar ve zâviyelerde de kurulmuştur. Halep'te Memlûkler döneminde varlığını sürdürmüş olan ve diğerlerine oranla daha açık şekilde ortaya koyabildiğimiz ilim halakaları camilerde kurulanlar olmuştur. Halep'teki camilerde kurulan ders halakaları hakkında bize en detaylı bilgi veren Sıbt İbnü'l-Acemî olmuştur. Nitekim Halep ilmî hayatını ele alan kaynaklar eğitim- öğretim müesseseleri olarak medreselere yer verirken camilerdeki dersler hakkında yeterli bilgi sunmamaktadırlar. Bu konuyla ilgili örnekler ele alınmadan önce kısaca camilerde kurulan halakaların nasıl ortaya çıktığından söz edilmesi elzemdir.

1.1. Camilerdeki Halakalar

Hz. Peygamber'in bir gün mescide geldiğinde biri öğretim diğeri ise zikir ile meşgul olan iki meclisi görüp kendisinin muallim olarak gönderildiğini ifâde ederek öğretimle meşgul olan meclise dâhil olması,³ camilerin eğitim-öğretim hayatındaki fonksiyonunu açıkça ortaya koymaktadır. Medine'de Mescid-i Nebevî ile mesciddeki eğitim-öğretim faaliyetleri sistemli bir şekilde başlamıştır. Bu dönemde Hz. Peygamber'in derslerini ifade eden *meclisü'l-ilm* tabiri ilk yüzyılda hadis dersleri için kullanılmıştır.⁴ Mescid-i Nebevî'de bu faaliyetlerin özü olan *suffe* oluşumu, İslâm'ın ilk üniversitesi⁵ olma özelliği de taşımaktadır.⁶ Bizzat Hz. Peygamber'in ders verdiği bu

² İbn Mâce, Mukaddime, 17.

³ İbn Mâce, Mukaddime, 17.

⁴ Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 50.

⁵ Hamidullah, suffenin ilk İslâm üniversitesi olduğunu söylemiştir. Bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, Ankara 2003, II, 768.

⁶ Cami-Üniversite arasındaki ilişkiyi bu oluşumlar için kullanılan "câmi" ve "câmi'a" kelimeleri üzerinde anlamlandırmaya çalışanlardan biri olan Ali Câdelhak'a göre bugün İslâm dünyasında hem üniversite hem de cami için kullanılan "câmi'a" kelimesi, "câmi"den türemiştir. (Ali Câdelhak, "el-Mescid", *el-Ezher*, Kahire 1416'dan naklen) Başka hiçbir dilde olmayan bu çıkarım bize İslâm'da cami ile yüksek

mekânda başka alanlarda ders veren muallimler de bulunmuş, meselâ okuma-yazma derslerini Ubâde b. Sâmit vermiş, hattât olan Saîd b. Âs ise Hz. Peygamber tarafından hikmet muallimi olarak atanmıştı.⁷

Mescidde Hz. Peygamber'in etrafında iç içe halka şeklinde oturan sahâbîlerden oluşan dinleyicilere *halka/halaka* denilmiştir.⁸ Hz. Peygamber ve ders veren diğer ashab camide oturarak etraflarında toplanan insanlara öğretim faaliyetinde bulunmuşlar, bu uygulama asırlar boyu devam etmiştir. Bu ilim halakalarının çoğunlukla ders verenin adı ile anıldığı, meselâ "Mansûr'un Câmii'nde Ebû İshâk Şirâzî'nin halakası" şeklinde ifade edildiği belirtilmektedir.⁹ Oluşturulan ilim halakalarında boş yer bulunmadığı zaman ikinci bir halaka oluşturulmuş; bu şekilde, ders veren muallimin dinleyiciye en iyi şekilde hitap etmesi amaçlanmıştır.¹⁰

Camiler yalnızca dinî eğitim-öğretim yapılan yerler olmamış, Kur'ân ve hadis anlamada zorunlu olan Arap dili, edebiyat ve özellikle Arap şiiri bu derslerin konuları arasında yerini almıştır. Bununla beraber camiler, ilmî eserlerin muhafazası ve âlimlerin istifâdesine sunulması görevini de üstlenmiştir. Makaleye konu olan şehir Halep'te de camilere âlimler veya zenginler çok değerli kitaplar vakfetmişler, bunlar *hizânetü'l-kütüb* denen kütüphanelerde istifâdeye sunulmuştur.¹¹ Neticede Halep camileri, öncelikli olarak namaz kılma yeri fonksiyonunu korumakla beraber bu mekânlarda özel olarak görevlendirilmiş olan hatipler halka vaazla sorumlu tutulmuş, kurulan ders halakaları ise Halep ilmî hayatının önemli bir kısmını oluşturmuştur.

1.1.1. Halakaların Ait Olduğu İlim Alanları

Camilerde hangi ilim dallarının öğretilceği genellikle vakıf şartlarında ifade edilmiştir. Bazı camilerde açıkça belirtilmiş olmamakla birlikte ilim halakası kurulan

öğretimin birbirinden nasıl ayrılmayacak kadar bütünleştiğini göstermektedir. Mescidin İslâm kültüründeki fonksiyonu hakkındaki değerlendirmeler için bk. Kadri Yıldırım, "İslâm Kültüründe Mescidin Eğitim-Öğretim Fonksiyonu Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi*, XLIV/4, 2008, s. 7-28. Bununla birlikte Şaban Öz, *Suffe'nin Suffe* olarak kavramlaştırılması, kendine özgü tarihî çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatini taşımaktadır. Bk. Şaban Öz, "Suffe ve Küttâb", *İslam Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 444.

⁷ Bk. Ziya Kazıcı, *Anahatları ile İslam Eğitim Tarihi*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 22.

⁸ Buhârî, İlim, 8.

⁹ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi II*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1994, s. 45.

¹⁰ Halaka ile ilgili bk. Süleyman Uludağ, "Halka", *DİA*, İstanbul 1997 XV, 358-359.

¹¹ Ebû Zer Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî (ö. 884/1480), *Künûzü'z-zeheb fi târihi Haleb*, nşr. Şevki Şa's ve Fâlih Bekkûr, I-II, Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, Haleb 1996, I, 254. Müellif adı daha sonraki dipnotlarda diğer bilinen ismi Sibt İbnü'l-Acemî olarak zikredilecektir.

her camide Kur'ân halakası kurulmuş olabileceği düşünülmektedir. Nitekim hemen hemen tüm camilerde Kur'an eğitimi yapılması günümüze kadar da gelen bir gelenektir.

İlim halakaları ağırlıklı olarak hadis ve fıkıh ilimleri için oluşturulmuş, bazı camilerde yalnızca fıkıh,¹² bazılarında yalnızca hadis,¹³ bazılarında ise her ikisi için de ayrı halakalar kurulmuştur.¹⁴ Hadis kitapları arasında öncelikli yeri alan *Sahîhu'l-Buhârî*'nin okutulması şartı, bazı camilerin vakfiyelerinde açıkça belirtilmiştir. Bizim kaynaklarda ulaşabildiklerimiz Câmi'ü'l-Kebîr, Tağrîberdî Camii, Seffâhiyye Camii ve Bâbü'l-Cinân'daki camidir. Mengliboğa Camii'nde ise hadis halakasının yanı sıra kelâm halakasının oluşması için bir müderrisin bulunması vakıf şartı olarak belirlenmiştir.¹⁵

Fıkıh dersi halakalarında bir müderris ders vermiştir. Bazı camilerde dört mezhep için ayrı ayrı kurulan halakalar olmakla birlikte,¹⁶ bazılarında Hanefî ve Şâfiî,¹⁷ bazılarında ise yalnızca Hanefî veya yalnızca Şâfiî mezhebine göre tedris yapılmıştır.¹⁸

Halep camilerinden bazılarının vakıf şartlarında Kur'ân, hadis okuması için *kârî* görevlendirilmesi belirtilmiştir.¹⁹ Diğer camilerin şartlarında açıkça muhaddis olarak belirtilirken bazılarında *kârî* diye nitelendirilmeleri seviye olarak belli bir şartın olmadığı anlamına gelmektedir.

Temel ilim dalları olan Kur'ân, hadis ve fıkıh öğretimi yanında bir kısım camilerde İslâm ahlâkına dair Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinin okutulması da vakıf şartları arasında yer almıştır.²⁰

Camilerde dersler gündüz olduğu gibi gece de devam etmekteydi. Meselâ Câmi'ü'l-Kebîr'de Kur'ân ve edebiyat derslerinin hem gündüz hem de geceleri devam

¹² Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 238.

¹³ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 256.

¹⁴ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 251.

¹⁵ Ebû Abdillâh İzzeddîn Muhammed b. Ali b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî (ö. 684/1285), *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, nşr. Yahya Zekeriyâ Abbâre, I-II, Vizâretü's-Sekâfe, Dımaşk 1991, I/1, 120; Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 232-233.

¹⁶ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 226,233.

¹⁷ İbnü's-Şihne Ebü'l-Fazl Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafî el-Halebî (ö. 890/1485), *ed-Dürrü'l-müntehâb fî târihi memleketi Haleb*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Dımaşk 1983, s. 73.

¹⁸ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 251.

¹⁹ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 260.

²⁰ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 256.

ettiğini görmekteyiz.²¹ Aynı derslerin hem gece hem de gündüz okunması ve okutulması derslere yoğun ilgi olduğunu göstermektedir. Ayrıca halk tabakasının yanı sıra bazen talebe ve hocalar da gündüz dünyevî işleriyle meşgul olurken, gece ilim faaliyetlerine katılmışlardır. Özellikle Kur'ân derslerine halk tabakası özel bir ilgi göstermiş olmalıdır. Bu halakalar birazdan kuruldukları camilere göre ayrı ayrı ele alınacaktır. Ama öncelikle bir bütün hâlinde görebilmek için tablo halinde sunulacaktır.

Tablo1 : Halep Camileri Ders Halakaları

Sıra No:	Caminin Adı	Bânîsi/Bina Tarihi	İlim Halakası Dah	Ders Verenler	Okutulan Kitaplar	Özel Bilgiler
1	Câmi'ü'l-Kebîr	Süleyman b. Abdü'l-Melik	Kur'ân/ Fıkıh/ Hadis/ Edebiyat		<i>Sahîhu'l-Buhârî</i>	Dört mezhep fikhî ayrı ayrı halakaları
2	Tağrıberdî Camii	Tağrıberdî	Fıkıh/ Hadis	Şeyh Şemseddîn el-Gazzî (Fıkıh) Cemâleddîn el-Malaî (Fıkıh)	<i>Sahîhu'l-Buhârî</i>	Hanefî ve Şâfiî fikhî
3	Mengliboğa Camii	Mengliboğa	Kelâm/ Hadis	İbn Habîb (Kelâm), Harrânî (Kelâm)		
4	İbn Ağlebek Camii	Emîr Fahreddîn Osman b. Emîr Şehâbeddîn b. Ağlebek	Fıkıh/ Hadis	Şeyh Şemseddîn b. Emîr Hâc el-Hanefî (Fıkıh)		Hanefî fikhî
5	Kurnâs Camii		Fıkıh	Şeyh Yûsuf el-Kürdî		Şâfiî fikhî
6	Seffâhiyye Camii		Kur'ân/ Fıkıh/ Hadis	Şeyh Ali el-Kürdî, Kadı Ebû Bekr b. İshâk el-Hanefî, Şeyh Şemseddîn Emîr Hâc Mukri, Şeyh Ubeyd, Kadı Bahâeddîn (Hepsi Fıkıh âlimidir.)	<i>Sahîhu'l-Buhârî/Sîretü'n-Nebeviyye</i>	
7	Bâbü'l-Cinân'daki Camii		Kur'ân/Hadis		<i>Sahîhu'l-Buhârî ve Sahîhu Müslim</i>	
8	Muhassib Camii		Hadis		Hadis kitapları ve <i>İhyâu Ulûmi'd-Dîn</i>	

²¹ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, I/1, 120; Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 233.

1.1.2. Halep Camileri Ders Halakalarına Örnekler

a. Câmî‘u‘l-Kebîr Ders Halakaları

Halep’te cami derslerinin en güzel örneğini erken dönem camilerinin en büyüğü olan Câmî‘u‘l-Kebîr’deki halakalar teşkil etmiştir. Cami kısaca tanıtılmak istenirse; bu cami, Bezzâzîn Çarşısı’nda yer almaktaydı ve Mescidü‘l-Câmi veya hemen bitişiğinde Zekeriyâ (a.s.)’a ait olduğuna inanılan türbeden dolayı Zekeriyâ Mescidi diye anılmıştır. Evliyâ Çelebi, Zekeriyâ (a.s.)’ın Hz. Âdem’den 5180 sene sonra burada şehit edildiğini söylemektedir.²² Emevî Halîfesi Süleyman b. Abdümelik tarafından 96-97/715-716 yıllarında yaptırılan cami zaman içerisinde şehre yapılan düşman saldırılarında zarar görmüş veya tamamen yıkılmıştır. Memlûkler’in Halep’i teslim almasından (658/1259-60) önce son olarak Moğol istilâsında Hülâgû’yla birlikte Halep’e giren Ermeni kralı Hethum’un saldırısıyla büyük zarar görmüş, neticede Memlûk Sultanı Kalavun’un emriyle onarılmış, bu tarihten sonra da zaman zaman onarımlar, yenilemeler yapılmıştır.²³

Câmî‘u‘l-Kebîr, Halep’te medreselerin kurulmasından önce önemli bir tedris mekânıydı. Burada temel olarak Hanefî Mezhebi üzere fıkıh eğitimi veriliyordu.²⁴ Bununla beraber diğer mezheplerin de burada kendilerine ayrılmış mekânlarda ders verdikleri görülmektedir.²⁵

Memlûkler döneminde bu camide dört mezhep için ayrılmış mihraplar vardı. Büyük mihrap Şâfiî imamlara, onun sağ tarafı Hanefî imamlara, onun kuzeyindeki sarı mihrap Hanbelîler’e, batıdaki mihrap ise Mâlikîler’e tahsis edilmişti. Hanbelîler’e ait olan mihrap da, Şâfiîler’e ait olan büyük mihrap da sarı renkte idi.²⁶ Her bir mezhebin mekânında muhaddisler ve fetva erbâbı yer alır, bu kişilere belirli bir ücret ödenirdi. Timur hâdisesinden sonra buradaki derslerin son bulduğu, âlim ve talebelerin yok

²² Evliyâ Çelebi (ö. 1093/1682), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff, I-X, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, IX, 191.

²³ Sıbt İbnü‘l-Acemî, I, 232. Bk. İbnü‘ş-Şihne, *ed-Dürri‘l-müntehâb*, s. 61-68. Ayrıca Halep Camii için bk. Fatih Erkoçoğlu, “İmar Faaliyetleri”, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 236.

²⁴ Sıbt İbnü‘l-Acemî, I, 232.

²⁵ Sıbt İbnü‘l-Acemî, I, 233.

²⁶ Sıbt İbnü‘l-Acemî, I, 226.

olduğu, yalnızca isimlerinin kaldığı Halepli âlim Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 884/1480) tarafından ifâde edilmiştir.²⁷

Fıkıh derslerinin yanı sıra diğer ilimler de burada öğretilmiş, meselâ caminin güney doğusu bir dârülhadîs hüviyetinde olup özel olarak *Sahîhu'l-Buhârî* okunması için ayrılmıştı.²⁸

Camide bir halaka da Kur'ân okuyanlardan oluşmakta, hem gece hem de gündüzleri buradaki kıraat devam etmekteydi. Caminin söz konusu dönemde yeşil renkte olan sütununun önünde ise edebiyat halakası kurulmakta, edebiyat ile meşgul olanlar bu halakaya dâhil olmaktaydılar. Burada nahiv dersleri ve lügat dersleri yapıyordu. Bu dersler de kıraat dersleri gibi gece ve gündüz devam etmekteydi.²⁹

Halep camilerinde yoğun olarak Hanefî ve Şâfiî fikhî öğretilmekteyken bu camide dört mezhebin fikhının okutulmakta olduğu görülmektedir. En dikkate şayan konu ise söz konusu derslerin aynı mekânda bir düzen içerisinde yapılabilmesidir. Bu ders grupları arasında anlaşmazlıklar olup olmadığı, oluyorsa ne şekilde giderildiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bu husus özel olarak üzerinde çalışılabilecek bir konu olarak görülmektedir. Bununla birlikte cami, fıkıh ilmi haricinde gerek dinî gerek aklî pek çok alanda derslerin yapıldığı nadir mekânlardan biri olma özelliğini de taşımaktadır.

b. Tağrîberdî Camii Ders Halakaları

Halep Nâibi Tağrîberdî'nin (ö. 815/1412)³⁰ 796/1393 yılında³¹ yaptırdığı ve kendi ismiyle anılan bu camide de Hanefî ve Şâfiî mezheplerine dair fıkıh halakaları vardı. Şeyh Şemseddîn el-Gazzî ve Cemâleddîn el-Malatî bu mezheplere dair ders okutan

²⁷ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 233.

²⁸ Bu mekân aynı zamanda, IX/XV. yy.'da burada namaz kılanların rüyasında Hz. Peygamber'i (s.a.s.) göreceğine inanılan bir yer olma özelliği de taşımaktaydı. Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 214.

²⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hafîre*, I/1, 120; Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 233.

³⁰ Memlûkler dönemi tarihçisi Ebü'l-Mehâsin İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) babası olan Emîr Seyfeddin Tağrîberdî, Anadolu asıllı olduğu bilinmekte ismi ve Türkçe ve Türk tarihini iyi bilmesinden dolayı da Türk olduğu düşünülmektedir. el-Melikü'z-Zâhir Berkuk tarafından satın alınan ve âzat edilmesinin ardından kısa sürede hükümdara yakın emîrlere arasına girmiştir. Sultan tarafından Halep nâibliğine getirilmiş, sonraki sultan el-Melikü'n-Nâsır Ferec tarafından da Dımaşk nâibliği görevine getirilmiştir. Bk. Mustafa Çuhadar ve İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 386.

³¹ İbnü'ş-Şihne, *ed-Dürri'l-müntehâb*, s. 73.

âlimler arasındadır. Bunun yanı sıra bir de hadis halakası bulunurdu ki buradaki muhaddis *Sahîhu'l-Buhârî* okurdu.³²

c. Menglîboğa Camii Ders Halakaları

Halep Nâibi Menglîboğa³³ tarafından bir rivâyete göre 763/1361,³⁴ diğer bir rivâyete göre ise 778/1376³⁵ yılında yaptırılan cami, kaynaklarda içki satılan bir mahallede yapılan ilk cami olarak nitelendirilmektedir.³⁶ Bu tarihlerden her ikisi de Menglîboğa'nın Halep nâibi olduğu zamanlara rastlamaktadır. Bu yüzden herhangi birini buradan yola çıkararak tercih etme imkânı bulunmamaktadır.

Bu camideki ders halakaları vakıf şartlarında belirtilmişti. Bir kelâm âlimi ile hadis okuyan bir âlimin bulunması bu şekilde zorunlu tutulmuştu. Kelâm âlimlerinden İbn Habîb, ondan sonra da Halep Hanbelî kadısı Harrânî buradaki kelâm halakasında ders okutmuşlardır.³⁷ Diğer camilerde veya medreselerde kelâm dersine dair fazla bilgi bulunmamaktadır.³⁸ Sadece ileride bahsedileceği üzere Muhassib Camii'nde *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eserin okutulduğu bilinmektedir.³⁹

d. İbn Ağlebek Camii Ders Halakaları

Memlûk döneminin son asrında Emîr Fahreddîn Osman b. Emîr Şehâbeddîn Ahmed b. Ağlebek tarafından 885/1480 yılında⁴⁰ Cuma kılınan bir cami ve ayrıca medrese olarak yapılan bu mekânda yine fıkıh ve hadis halakası yer almıştır. Fıkıh halakası vakıf şartlarında da belirtildiği üzere Hanefî mezhebine göre tedris yapmaktaydı. Bu camide fıkıh derslerini Hanefî bir müderrisin vermesi şart koşulmuşken hatip olarak Allâme Şeyh Şemseddîn b. Sellâmî eş-Şâfî görevlendirilmişti. Buradaki mezhep farklılığı da dikkat çekmektedir. Fıkıh dersi

³² Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 238.

³³ Emîr Seyfeddîn Menglîboğa, el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın memlûklerinden, Dımaşk ve Halep naibliği yapmış bir şahıstır. Bk. Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 133.

³⁴ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 242.

³⁵ İbnü's-Şihne, *ed-Dürrü'l-müntehâb*, s. 73.

³⁶ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 242.

³⁷ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 245-246.

³⁸ Bu ilme dair fazla bir bilginin bulunmayışı İbn Haldûn'un da savunduğu şekilde kelâm ilminin bu dönemde talebeler için zorunlu bir ilim olarak algılanmayışından kaynaklanmıştır. Nitekim Şii anlayışla mücadele eden ve neticede başarılı olan hükümdarların da etkisiyle Ehl-i sünnetin yayıldığı Memlûk toplumunda bu tür eserlere gerek kalmadığı da yine İbn Haldûn tarafından ifade edilmiştir. Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I-II, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, II, 1088.

³⁹ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 256.

⁴⁰ Kâmil el-Bâlî el-Gazzî el-Halebî, *Nehrü'z-zeheb fî târîhi Haleb*, nşr. Mahmûd Fâhûrî-Şevki Şa's, 2. Baskı, I-III, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1991-1992, II, 379.

halakasında Hanefî bir imam ders vermekte, Şâfiî bir hatîb de caminin görevlileri arasında yer almaktaydı. Bu da yine farklı mezhep mensuplarının rahatlıkla bir araya gelebildiklerini gösteren bir başka örnektir. Burada fıkıh dersi veren müderrisler arasında Allâme Şeyh Şemseddîn İbn Emîri Hâc el-Hanefî de yer almaktaydı.⁴¹ Caminin, bânisinin babasına nispetle isimlendirilmiş olduğu görülmektedir. Bu aileden olduğu anlaşılan ve muhtemelen bânînin amcası olan Bedru't-Tavîl diye bilinen Dâvûd b. Ağlebek b. Ali er-Rûmî de Halep'e geldikten sonra Kılıcıyye ve Tarhâniyye medreselerinde 15 yıl süreyle ders vermiştir.⁴²

e. Kurnas Camii Ders Halakası

Halepli tarihçi Sıbt İbnü'l-Acemî bu isimle bir de medrese zikretmektedir. Muhtemelen bu medrese Kurnas camiinin içindeki ders halakasını nitelemektedir. 775/1373 yılında yapılan bu caminin içerisinde fıkıh okutulan bir ders halakası bulunuyordu. Bu halaka Şâfiî fakîhler ve bunlara ders veren bir müderristen oluşuyordu. Burada müderrislik yapmış âlimler arasında Halep ulemasından Şeyh Yûsuf el-Kürdî bulunmaktadır.⁴³

f. Seffâhiyye Camii Ders Halakaları

821-823/1418-1420 yılları arasında inşâ edilen Seffâhiyye Camii, camilerin genel özelliklerinden farklı olarak minbersiz yapılmıştı. Kürsüsü de taşınabilir seyyar bir şekildedeydi. Caminin minbersiz olmasından burada Cuma namazının kılınmadığı sonucuna ulaşılamaz. Çünkü burada Cuma namazı kılındığına dair bilgi vardır. Muhtemelen minbersiz olması alan darlığı ve binanın birden fazla fonksiyonu nedeniyle minbere yer verilemeyişinden kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü cami hem ders okutulan bir mekân, hem tasavvûfî mânâda halvet mahalli de olan bir yapıya sahipti. Halep ulemasından olan Kadı Şehâbeddîn Ahmed buranın yapımında çok hassas davranmış, bazı emlaklar ve değerli birçok kitap satın alarak buraya bağışlamıştı.⁴⁴

Camide fıkıh, hadis ve Kur'ân halakaları mevcuttu. İlk fıkıh müderrisi Şeyh Ali el-Kürdî idi. Bu müderristen başka Şeyh Allâme Kadı Ebû Bekr b. İshâk el-Hanefî,

⁴¹ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 251.

⁴² Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî (ö. 1010/1601), *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-IV, Dârü'r-Rifâ'î, Riyad 1983-1989, I, 231.

⁴³ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 251.

⁴⁴ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 254.

Şeyh Şemseddîn Emîr Hâc, Şeyh Ubeyd ve Kahire'den gelen Kadı Bahâeddîn de burada ders vermişlerdir. Hadis halakasında diğer birçok camide olduğu gibi *Sahîhu'l-Buhârî* okutulması vakıf şartlarında belirtilmişti. *Sahîhu'l-Buhârî* ile birlikte *Sîretü'n-Nebeviyye* okutulması da zorunlu tutulmuştur. Kur'ân halakası ise her gün gündüzleri ve Cuma günleri namazdan önce kurulur, bu halakada kıraat-ı seb'â okunurdu.⁴⁵ Cuma günü öğleden önce ders yapıldığının özellikle belirtilmesi diğer günlerde ya sabahın erken saatlerinde ya da ikindiden sonraki bir vakitte yapıldığını göstermektedir. Günde birkaç kez ders yapılmış olması da muhtemeldir. Zira aynı dersin gün içinde birden fazla yapıldığı örnekler diğer camilerle ilgili kayıtlarda mevcuttur.

g. Bâbü'l-Cinân'daki Caminin Ders Halakaları

Bâbü'l-Cinân mahallesinde cuma namazı kılınan bir cami olduğu bilgisini veren İbnü'l-Acemî buranın tam adını vermemektedir. Bu nedenle ve başka bir isme de ulaşılamadığından bulunduğu yerin adıyla ifâde edilmesi zorunlu olmuştur.

Bu camide iki kârî görevlendirilmişti. Bunlardan biri *Sahîhayn* yani *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim* diğeri ise Kur'ân okuyordu. Dolayısıyla bu camide Kur'ân ve hadis halakası mevcuttu. Bu caminin vakıf gelirlerinden müezzin için de harcama yapılmaktaydı.⁴⁶

Söz konusu camide hadis okuyan kişiler muhaddis mertebesinde değillerdi. Çünkü diğer cami derslerinde bu görevlilerin unvanları açıkça ifâde edilirken burada sadece *kârî* olarak nitelenmeleri bu görüşü desteklemektedir.

h. Muhassib Camii Ders Halakası

Muhassib Camii, Cuma namazı kılınan bir cami idi. Bir hatip, bir imam, iki müezzini vardı. Bunların yanı sıra bir de hadis kârîsi bu camide görevlendirilmişti. Dolayısıyla Muhassib Camii'nde tespit edilen ders halakası hadis ilmüne aittir. Buradaki görevli de Bâbü'l-Cinân'daki camide olduğu gibi muhaddis mertebesinde olmayan yalnızca kârî olarak isimlendirilen biriydi. Muhtemelen aynı kişi, İslâm Ahlâkı'na dair olan *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri de okumaktaydı.⁴⁷

⁴⁵ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 254-255.

⁴⁶ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 260.

⁴⁷ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 256.

Görüldüğü üzere Halep camilerinde kurulan ilim halakalarında öncelikle Kur'an ve hadis olmak üzere çeşitli alanlarda dersler okutulmuştur. Bu derslere medreselerdeki derslerin aksine halktan kişilerin de katılımı mümkün olmuştur.

1.2. Hankah, Ribât ve Zâviyelerdeki Halakalar

Halep'te temel eğitim-öğretim müessesesi olan medreseler ve bunları takip eden cami halakalarından sonra bir de tasavvuf ehlinin yerleştiği ibâdethanelerde bazı ilim halakaları kurulmuştur.

İslâm tarihinde dinî öğretim bir nevi ibâdet sayıldığından herhangi bir zâviye veya hankahta bulunan şeyh veya yetkili başka kimse burada çeşitli dinî dersler verebilmekteydi. Bunların bazıları sadece müridlerine bazıları ise halktan insanların da olduğu gruplara ders vermişlerdir. Ancak bu mekânların birinci gayesi tasavvuf ehline yerleşmeleri ve zikirle meşgul olabilmeleri için imkân sağlamaktı. Bununla beraber bu özellik hankah ve diğer mekânlarda tedris yapılmasına engel teşkil etmemiştir.⁴⁸

Sıbt İbnü'l-Acemî ve günümüz tarihçileri⁴⁹ de bu üç grubu tanıtırken tek başlıkta birleştirmiş, ayrı ayrı sıralayarak değil karışık bir şekilde ele almıştır. Bu şekilde ele alınması, bu üç grup mekânın fonksiyonel olarak birbirinden farklı mekânlar olmamalarından kaynaklanmaktadır. Şimdi Halep'te ele aldığımız dönemde hankah, ribât ve zâviyelerde verilen derslerle ilgili bilgiler değerlendirilmeye çalışılacak, bu aşamada ayrıca kısaca bu mekânlar da tanıtılacaktır.

Derviş veya sûfilerin toplanıp zikir ve duâ ile meşgul oldukları, bazen inzivâya çekildikleri, bir süre ikâmet ettikleri mekânlara *hankah* denmiştir. Tarihte ilk hankahın kuruluş tarihi hakkında farklı rivâyetler mevcuttur. İlk hankahın Filistin Remle'de,⁵⁰ Basra civarında eski bir yerleşim merkezi olan Abadan'da,⁵¹ Makrîzî'nin naklettiğine göre ise IV/X. yy.'da Zeyd b. Sûhân b. Sabra tarafından kurulduğuna dair rivâyetler

⁴⁸ Geniş bilgi için bk. Kazıcı, *Anahatları ile İslam Eğitim Tarihi*, s. 60.

⁴⁹ Bk. İsmail Yiğit, *Memlûkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008, s. 249.

⁵⁰ Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089), *Tabakâtü's-sûfiyye*, nşr. Muhammed Sürûr Mevlâyî, İntişârât-ı Tus, Tahran 1362/1943, s. 8.

⁵¹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî (İbn Teymiyye) (ö. 728/1328), *Mecmû'u fetâvâ*, cem ve tertib. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım el-Âsimî en-Necdî, I-XXXVII, Mektebetü'l-Maârif, Rabat ts., XI, 6-10.

vardır.⁵² IV/X. yy.'dan sonra da Şam, Basra, Bağdat, Nîşâbur, Rey, Buhara, Semerkand, Belh gibi önemli şehirlerde yeni hankahlar yapılmış, tarikatların düzenli bir şekilde ortaya çıkması hankah yapım faaliyetlerini de hızlandırmıştır. Bu hankahlar çoğunlukla sultanlar, devlet adamları ve zenginler tarafından kurulmuş, bunlara vakıflar tahsis edilmiştir. Genellikle sakin yerlerde kurulan hankahların çevresinde yerleşenler zamanla orayı bir kasaba hâline getirmişlerdir.⁵³

Hankahların şekillenmesinde kimi zaman rakip bir kurum olan medresenin etkisi olmuş ve bazen hankah medresenin de işlevlerini yüklenmiştir. İlk hankahlar oldukça sade yapılardan oluşmakta iken sonraki dönemlerde devlet adamları ve servet sahiplerinin hankah yapımına katkı sağlamaları mîmârî olarak daha sağlam yapıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tasavvuf eğitiminin yanı sıra başta tefsir, hadis, fıkıh, akâid, Arapça olmak üzere hankahlarda çeşitli konularda dersler verilir, kitap yazılır, eserler çoğaltılırdı. Dervişler ve tarikat ehlinin başka yabancılara, yolculara, hastalara da hizmet verirdi.⁵⁴

Halep'te hankahlardan bazıları evlenmemiş, yalnız yaşayan fakirler için özel olarak vakfedilmişlerdi. Bu mekânlar ayrıca tarikat ehlinin toplanması ve birlikte zikir vb. uygulamaları yerine getirmeleri için birer merkezdiler. Hankahlarda zikir ve evrâd ile meşgul olunuyor, tarikat şeyhinin yanı sıra imam ve müezzin de bu mekanlarda görev yapıyordu.⁵⁵

Hankahların bazılarında fakirlere yemek dağıtılmak üzere yemekhaneler de bulunmaktaydı. Nûreddîn Mahmûd Zengî'nin yaptırdığı Hânkâhu'l-Kadîm'de fakirler için kurulmuş böyle bir yemekhane bulunuyordu.⁵⁶

Söz konusu dönemde bir kısım hankahlar medreselerin hemen yanına yapılmıştı. İsmi net olarak bilmediğimiz Seyyide Ümmü's-Sâlih İsmâil b. Âdil Nûreddîn tarafından 578/1182 yılında Seyfîyye Medresesi'nin yanına yaptırılan hankah bunlardan biridir. Bu hankahlarda ilim meclislerinden ziyade zikir meclislerinin kurulmuş

⁵² Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zeynüühüm-Mediha eş-Şerkâvî, I-III, Kahire 1998, II, 414.

⁵³ Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 43.

⁵⁴ Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, 43.

⁵⁵ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 387-388.

⁵⁶ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 389-390.

olabileceği düşünülmektedir. Bunun nedeni de öğretim faaliyeti için hemen yanıbaşındaki medreseden faydalanabilme imkânının bulunmasıdır.⁵⁷

Bir başka hankah olan Bahâiyye Hankahı da yine medresenin yanına yaptırılan hankahlardandır. Burayı Bahâeddîn İbn Şeddâd yaptırmıştı. Yanında medresenin yanısıra bir de dârülhadîs bulunmaktaydı. İbn Şeddâd, bu mekânda yaşadığı yerde defnedilmişti.⁵⁸ Burası onun uzlete çekildiği bir zâviye de olabilir.

Bazı hankahlarda ise henüz kurulurken vakıf şartı olarak tadrîs zorunluluğu getirilmişti. Sehlûliyye Hankahı'nın vakıf şartları arasında Şâfiî mezhebine mensup bir müderrisin fakîhlere ders vermesi yer almaktadır. Vakıf gelirlerinden müderris ve fakîhler için de pay ayrılmıştı.⁵⁹

Hankahların yanı sıra bazı zâviyelerde de öğretim yapılıyordu. Zâviye kelimesi cami olmayan yani minbersiz, içerisinde mutasavvıfların ve fakirlerin bulunduğu bir mescid olarak tanımlanır.⁶⁰ Zâviyelerden bir kısmı belli sayıdaki talebe gruplarına vakfedilmişti. Meselâ Emîr Zeyneddîn Hâc Bulât, yaptırdığı ve kendi adıyla anılan Hâc Bulât Zâviyesi'ni Hanefî mezhebine mensup on kişilik bir talebe grubuna vakfetmişti. Burada imam, müezzin ve bir de müderris bulunuyordu. Zâviyede üç kişi, her Pazartesi gecesi ve Cuma sabahı Hâc İnal'ın kabri başında Kur'ân okurdu. Çünkü bu zâviye Hâc Bulât'ın, üstadı Hâc İnal'ı rüyasında görmesi ve medfûn olduğu yerde bir türbe veya bir zâviye olmaması sebebiyle yaptırılmıştı.⁶¹

Bazı zâviyelerde ise yalnızca hadis halakası bulunurdu. Tağrîberdî'nin Demirdaş Camii'nin hemen yanında yaptırdığı zâviyede *Sahîhu'l-Buhârî* okuyan bir kârînin bulunması ve Hanefî mezhebine mensup olması şart koşulmuştu. Bu zâviye diğer zâviyelere göre daha büyük bir zâviye olmalıdır. Zâviyenin vakıf malları olarak dükkânları bulunmakta, üst tarafında da yetim mektebi yer almaktaydı.⁶²

Zâviyelerden bazıları bir caminin bünyesinde yer almışlardır. Meselâ Halep'in mahallelerinden Bankûsa'daki Câmî'u'l-Cedîd'in doğusunda bir zâviye vardı. Öyle ki

⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 391.

⁵⁸ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 401.

⁵⁹ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 405.

⁶⁰ Cuhâ, "er-Rubut ve'l-havânik ve'z-zevâyâ ve't-tekâyâ fi medîneti Haleb", *el-Havliyyâtü'l-eseriyetü'l-Arabîyyetü's-Sûriyye*, XXXI, Dımaşk 1981, s. 207.

⁶¹ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 415.

⁶² Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 416.

bu zâviyenin pencereleri caminin bahçesine açılırdı. Bu zâviyede itikafa girilir, fakirler buraya yerleşirdi. Buraya yerleşen kimseler kendilerini dünyalık her şeyden uzak tutar, dünyadayken ölümü yaşarlardı. Ölene kadar da zamanları böyle geçirdi. Vefât edince de buraya defnedilirlerdi.⁶³

Halep'in en büyük camilerinden olan Câmî'ü'l-Kebîr'de ise iki zâviye bulunmaktaydı. el-Melîkü'l-Âdil Nûreddîn, bu iki zâviyeden birincisini Mâlikî ve Hanbelî mezhebinin öğretilmesi için, ikincisini ise hadis tedrîsi için vakfetmişti.⁶⁴ İyi bir fakîh, usûl bilgisinde ve Mâlikî mezhebinde ileri derecede olan ve *hücce* diye anılan İbrâhîm b. Îsâ 600/1203 yılından önce geldiği Halep'te Câmî'ü'l-Kebîr'in Mâlikî zâviyesinde ders vermek üzere görevlendirilmiş, 640/1242 yılında vefât edene kadar bu görevine devam etmiştir.⁶⁵

Halep'te kadınlara özel bazı hankahlar da vardı. Ancak bu hankahlardaki halakalarla ilgili yeterince bilgimiz bulunmamaktadır. Bunlardan biri Melîke Dayfe Hâtun'un 635/1237 yılında yaptırdığı ve Bestamiyye'ye vakfettiği hankahtır.⁶⁶ Bu hankah aynı zamanda yapıldığı yere izafetle Ferâfire Hankahı veya yapıldığı döneme izâfetle de Nâsriyye Hankahı olarak anılmaktaydı.⁶⁷

Halep'te ilk ribât ise 509/1115 yılında tesis edilmiş, önceleri ribât diye anılan bu yapı daha sonra hankah olarak anılmaya başlanmıştır. Bundan sonra da sayıları hızla artmıştır. Memlûkler döneminde aynı amaca hizmet için yapılan tekke ve zâviyelerin yaygınlaşmasıyla hankah kurulumunda zayıflama görülmüştür. Ancak netice itibariyle bunların hepsi de tasavvuf ehli için yapılan müesseseler olmuşlardır.⁶⁸

Halep'te asıl amacı tasavvuf ehline hizmet etmek olan hankah ve zâviyelerde de eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgilenildiği, fiziki olarak medrese ile çok yakın olanlarında daha çok zikir halakalarının kurulmuş olabileceği ve bu mekânların bazılarının vakfiyelerinde tedrîs şartının, bir kısmında da okutulacak ders kitabının belirtildiği anlaşılmaktadır.

⁶³ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 265.

⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 234.

⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 234.

⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 403.

⁶⁷ Cuhâ, "er-Rubut ve'l-havânik", s. 210.

⁶⁸ Cuhâ, "er-Rubut ve'l-havânik", s. 205-206.

2. Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti

Halep ilmî hayatının bir parçası olan ders halakalarının anlaşılmasından sonra bu halakalar ve diğer sistemli medreselerde ulemâ tarafından okutulan ders kitapları tanıtılmaya çalışılacak, öncelikle ders kitaplarına dair verilere ulaşılmasını sağlayan biyografilerin ait olduğu âlimlerin kimler olduğu sadece isimleri verilmek suretiyle belirtilecektir.

2.1. Memlûkler Dönemi'nde Halep'in Önde Gelen Âlimleri

Aşağıda isimleri zikredilecek olan âlimlerin neredeyse tamamı Halepli'dir. Ancak İbnü'l-Verdî ve İbn Hallikân, Halepli olmamalarına rağmen bu listede yer almışlardır. Bunun nedeni ise onların uzun süre Halep'te kalmaları ve burada ilmî hayata katkı sağlamış olmalarıdır. Ancak bu başlık altında değerlendirilecek olan ders kitaplarının tespit edilmesinde onların Halep'teki ulemâdan aldıkları veya Halep'te okuttukları dersler dikkate alınmıştır. Aşağıda ismi yer alan âlimlerin bir çoğu pek çok ilim dalında ilerlemişlerdir. Ayrıca bu ulemâ arasında Beni's-Şihne ve Beni'l-Acemî aileleri mensuplarının Halep'te önemli bir yeri olduğu anlaşılmıştır.

1. İbn Hallikân (ö. 681/1282), 2. İbn Şeddâd (ö. 684/1285), 3. Ebü'l-Abbâs el-Hâbü'rî (ö. 690/1291), 4. İbnü'n-Nehâs (ö. 698/1299), 5. Tâzefî (ö. 705/1305), 6. Hatîce bint Ömer el-Ukaylî (ö. 708/1308), 7. Reşîd b. Kâmil (ö. 711/1311), 8. Mahmûd b. Selmân el-Halebî (ö. 725/1325), 9. Talha b. Abdullah el-Halebî (ö. 726/1325), 10. Kutbüddîn el-Halebî (ö. 735/1335), 11. İbn Hatîb Cibrîn (ö. 739/1338), 12. Hâzin, Ali b. Muhammed (ö. 741/1340), 13. Şemseddîn İbnü'n-Nakîb (ö. 745/1344), 14. Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), 15. İbn Fehd el-Halebî (ö. 760/1358), 16. Âişe bint Muhammed (ö. 763/1361), 17. Bârînî (ö. 764/1362), 18. İbnü's-Sâhib (ö. 773/1371), 19. İbnü'r-Ra'bânî (ö. 776/1374), 20. Ebü'l-Fazl İbnü'l-Acemî (ö. 777/1375), 21. İbn Habîb el-Halebî (ö. 779/1377), 22. Ezraî (ö. 783/1381), 23. İbnü'l-Adûn (ö. 787/1385), 24. İbn Aşâir (ö. 789/1387), 25. Âişe bint Ömer İbnü'l-Acemî (ö. 789/1387), 26. İbn Ebi'r-Rızâ el-Halebî (ö. 791/1389), 27. Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne (ö. 815/1412), 28. Âişe bint Abdullah es-Sülemî el-Halebî (ö. 820/1417), 29. Hâdırî (ö. 824/1421), 30. Şehâbeddîn Ebü'l-Abbâs el-Mer'âşî, 31. İbnü'l-Harazî, 32. Burhâneddîn el-Halebî Sibt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438), 33. Fâtıma bint Mûsâ el-Halebî (ö. 842/1438), 34. İbn Hatîb en-Nâsriyye (ö. 843/1440), 35. İbnü'l-Kabâkibî (ö. 849/1445), 36. Hatîce bint Ömer

İbnü'l-Acemî, 37. Gazûlî (ö. 857/1453), 38. İbnü'l-Verdî (ö. 861/1457) 39. Halîme bint Ahmed (ö. 861/1457), 40. İbn Emîri Hâc (ö. 879/1474), 41. Ebû Zer Sıbt İbnü'l-Acemî el-Halebî (ö. 884/1480), 42. Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne (ö. 890/1485), 43. Fâtıma bint Yûsuf et-Tâzefî (ö. 925/1519), 44. İbn Hilâl (ö. 933/1527) Tablodaki hocalar vefat tarihlerine göre sıralanmıştır. Bunlar arasında yedi hanım hocanın olduğu görülmektedir.

2.2. Halep Medreselerinde Okutulduğu Tespit Edilen Ders Kitapları

Önceki dönemlerde olduğu gibi Memlûkler döneminde de mezuniyet, öğrenim görülen müesseseden değil ders alınan hocadan icâzet almak suretiyle gerçekleşmekteydi. Kaynaklarda da hoca talebe ilişkileri daha belirgin bir şekilde yer almaktadır. Ancak tamamen olmasa da hangi medresede hangi derslerin okutulduğuna dair bazı kayıtlar bu bilgilerin arasında bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda Halep medreselerinde okutulduğu tespit edilen ders kitapları gösterilmiştir.

Tablo 2: Halep Medreselerinde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları

Sıra No	Medresenin Adı	Okutulan Ders	Ders Kitabı/Müellifi	Okutan Hoca	Tarihi/Notlar
1	Câveliyye	Tefsir	<i>el-Keşşâf</i> (Zemahşeri)	Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne (ö.815/1412)	770-793/1368-1391 arasında bir tarih
2	Câveliyye	Arapça	<i>el-Mutavvel</i> (Teftezânî)	Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne (ö.815/1412)	770-793/1368-1391 arasında bir tarih
3	Asrûniyye	Hadis	<i>et-Temhîd</i> (İbn Abdilberr)	Zeynüddîn İbnü'l-Harzî	802/1399'dan sonra
4	Asrûniyye	Hadis	<i>el-Müsned</i> (İmam Şâfî)	Zeynüddîn İbnü'l-Harzî	802/1399'dan sonra
5	Sâhibiyye	Fıkıh	<i>el-Hâvi's-sağîr</i> (Kazvîni)	İbnü'l-Verdî (ö. 861/1457)	Her Çarşamba ve Pazar günleri ders verirdi.
6	Sâhibiyye	Fıkıh	<i>el-Behcetü'l-Verdiyye</i> (İbnü'l-Verdî)	İbnü'l-Verdî (ö. 861/1457)	Her Çarşamba ve Pazar günleri ders verirdi.
7	Zâhiriyye	Fıkıh	<i>el-Hâvi's-sağîr</i> (Kazvîni)	Şeyh Kemâlüddîn Ömer b. Nesakî	Pazar günleri okuttu.
8	Sultâniyye	Arapça	<i>el-Elfiyye</i> (İbn Mâlik et-Tâî)	İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274)	Kendi manzum eserini okuttu.
9	Âdiliyye	Arapça	<i>el-Elfiyye</i> (İbn Mâlik et-Tâî)	İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274)	Kendi manzum eserini okuttu.

2.3. Halep Ulemâsı Tarafından Okunan ve Okutulan Ders Kitapları

Burada Halep'te gerek medreselerde gerekse ilim halakalarında okutulduğu tespit edilen kitaplar, ilim dallarına göre ayrılarak ele alınacaktır.

2.3.1. Kur'an/Kıraat/Tefsir Dersi Kitapları

Kıraat dersinde elbette öncelikle Kur'an okunurdu. Bundan başka Halep'te okutulan kitapların başında İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Tayyibetü'n-Neşr fî kirâ'ati'l-'aşr*⁶⁹ ve Şâtîbî'nin (ö. 590/1193) *Hirzû'l-emânî ve vecühü't-tehânî (eş-Şâtibiyye)* adlı eserleri⁷⁰ yer almıştır. Bu eserler dönemin tüm İslâm âleminde kıraat alanında okutulan en önemli iki eserdir. Bunlardan başka ise Şam bölgesinde okutulan bazı kitapların Halep'te okutulmuş olabileceği düşünülmektedir. Bunların arasında Ca'berî'nin (ö. 732/1332) kıraata dair eserleri yer almaktadır. Bu eserler şunlardır:

1. *Nüzhetü'l-berere fî kirâati'l-eimmeti'l-'aşere*: Meşhur on kıraat imamının usul ve kaidelerinin ele alındığı manzum bir eserdir.

2. *Kenzü'l-meânî fî şerhi Hirzi'l-emânî*: Ca'berî'nin en önemli eseri olup Şâtîbî'nin kırâat-i seb'a konusunda manzum olarak yazdığı *Hirzû'l-emânî* adlı eserinin şerhidir.

3. *eş-Şur'a fî kirâati's-seb'a*: Bu eserin de kıraat-ı seb'a hakkında olduğu isminden anlaşılmaktadır.

4. *Nehcü'd-dimâse fî kirâ'ati's-selâse*: Bu eser de mütevatir yedi kıraatin imamlarına ilâveten üç imamın kıraatı hakkında yazılmış bir eserdir.

5. *Ukûdü'l-cümân fî tecvîdi'l-Kur'ân*: Tecvid ilmi hakkında 802 beyitlik bir manzum eserdir.

6. *Hudûdu'l-itkân fî tecvîdi'l-Kur'ân*⁷¹: Tecvid ilmi hakkında kaleme alınmış bir eserdir.

⁶⁹ Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1497), *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*, I-XII, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1992, IX, 296.

⁷⁰ Bk., Yiğit, *Memlûkler*, s. 257.

⁷¹ Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî (ö. 874/1469), *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emin-Nebîl Muhammed, I-VII, el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1984-1993, I, 133-134.

Tefsir derslerinde ise aşağıdaki kitapların o dönemde özellikle tercih edildiği görülmektedir:

1. *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân-* İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923): Eser, İslâm dünyasında Kur'an âyetleriyle ilgili Hz. Peygamber, ashab, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden gelen rivâyetleri toplaması nedeniyle oldukça şöhret bulmuş, hacimli bir tefsir kitabıdır. Eserin pek çok muhtasarı ve tercüme ve tercümeleri bulunmaktadır. Muhtasarlarından Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Sâlih Ahmed Rızâ'nın hazırladığı *Muhtasaru Tefsîri't-Taberî*, Kerim Aytekin ve Hasan Karakaya ile Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye de çevrilmiştir.⁷²

2. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl - Zemahşerî* (ö. 538/1144): Zemahşerî'nin bu eseri medreselerde okutulan kitaplardandır. İbnü's-Şihne'nin Câveliyye Medresesi'nde talebelerine bu kitabı okuttuğu bilinmektedir.⁷³

3. *et-Tefsîrû'l-kebîr - Fahreddîn er-Râzî* (ö. 606/1209): Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* adlı eserinin diğer bir ismi de *et-Tefsîrû'l-kebîr*'dir. Râzî'nin tefsire dair eserlerinin en önemlisi olup otuz iki cilt halinde yayımlanmıştır.

4. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm - İbn Kesîr* (ö. 774/1373)⁷⁴: Rivâyet tefsirleri arasında önemli bir yere sahip olan eser pek çok defa basılmıştır. Hacı Bekir Karlığa ve Bedreddin Çetiner tarafından *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷⁵

2.3.2. Hadis Dersi Kitapları

Hadis derslerinde okutulan kaynaklar öncelikle *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim* olmak üzere *Kütüb-ü Sitte* ve diğer bazı eserler olmuştur. Bunlar arasında *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*, Halep'teki medreselerin veya camilerin vakıf şartlarında özellikle okunması ve okutulması istenen kaynak eser olmuştur. Şerefiyye

⁷² Bk. İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310), *Muhtasaru Tefsîri't-Taberî: Taberî Tefsiri*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), trc. Mehmet Keskin, haz: A. Subaşı, I-VI, Ümit Yayıncılık, İstanbul t.y; a.mlf. *Taberî Tefsiri*, trc. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya, I-IX, Hisar Yayınevi, İstanbul 1996.

⁷³ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 354.

⁷⁴ Muhammed b. Azzûz, *Medresetü'l-hadîs fi bilâdi's-Şâm hilâli'l-karni's-samîn el-hicrî: asrû'l-eimmeti: İbn Teymiyye ve'l-Mizzî ve'z-Zehebî ve'l-Birzâlî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut 2000, I, 47-48.

⁷⁵ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsiri (Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm)*, trc. Hacı Bekir Karlığa ve Bedreddin Çetiner, I-XVI, İstanbul 1983-1988, 1993-1994.

Medresesi'nin vakfında *Sahîhu'l-Buhârî* okutulması şart koşulmuştu. Müstakil medreselerin yanı sıra camilerde kurulan ders halakalarında da yoğun olarak *Sahîhu'l-Buhârî* okutulmuştur. Bunların vakıf şartlarında da bu husus özel olarak yer almıştır. Meselâ Câmi'ü'l-Kebîr,⁷⁶ Tağrîberdî Camii,⁷⁷ Seffâhiyye Camii,⁷⁸ Bâbü'l-Cinân'daki caminin⁷⁹ ilim halakalarından bir tanesinde *Sahîhu'l-Buhârî* okutulması zorunlu tutulmuştur.

Şimdi de hadis alanında okutulan eserler maddeler halinde ele alınacaktır:

1. *el-Câmi'ü's-sahîh*:⁸⁰ Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîhu'l-Buhârî* diye şöhret bulan eseri, birçok medresenin ve hatta caminin vakıf şartlarında kayıt altına alınarak okunması istenen temel eser olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca öğrenci ve hocalar tarafından defalarca okunduğu ve okutulduğu bilinmektedir. Halep'in meşhûr hadis âlimlerinden Burhâneddîn Sibt İbnü'l-Acemî'nin *Sahîhu'l-Buhârî*'yi altmış defadan daha fazla okuduğu ve okuttuğu ifade edilmektedir.⁸¹

2. *el-Câmi'ü's-sahîh (Sahîhu Müslim)*: Buhârî'den sonra ikinci sırayı alan eser, Müslim'e (ö. 261/875) ait olan *Sahîhu Müslim* olmuştur. Bu eser, Medreselerde ve ilim halakalarında en çok okunan kitaplar arasında yer almaktadır. Yine Burhâneddîn Sibt İbnü'l-Acemî'nin bu eseri yirmi defadan daha fazla okuyup okuttuğu da bilinmektedir.⁸²

3. *el-Müsned*:⁸³ Şâfiî mezhebinin imamı olan büyük müctehid Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820)'ye nisbet edilen bu eseri Ebû İsmâ'il Tirmizî, onun tarikiyle aldığı ifade eder. Ancak *el-Müsned*'in müstakil olarak bizzat Şâfiî tarafından telif edilmediği, Ebü'l-Abbas el-Esam (ö. 346/957) tarafından senesinde Şâfiî'nin yer aldığı rivayetlerin *el-Ümm*'ün⁸⁴ içinden toplayarak oluşturulduğu belirtilmektedir. Bu eserin kesin olarak kim tarafından tedvin edildiği de

⁷⁶ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 214.

⁷⁷ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 238.

⁷⁸ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 254-255.

⁷⁹ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 260.

⁸⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbeddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, I-IV, Dârü'l-Cil, Beyrut 1993, I, 64.

⁸¹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, I, 138-139.

⁸² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, I, 138-139.

⁸³ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 284.

⁸⁴ Şâfiî'nin, mezhebin ana kaynağı olma özelliği taşıyan, onun fıkıh usulüne dair görüşlerini içeren ve fıkıh usulü alanında günümüze ulaşan ilk kitaptır.

tartışmalıdır. Esam mı, talebesi Ebû Amr Muhammed b. Ca‘fer en-Nîsâbûrî mi olduğu kesin değildir. Her hâlükârda bu eserin Nîsâburî’nin hocasından semâ yoluyla aldığı hadislerden oluştuğu ifade edilmektedir.⁸⁵ Eserin Şerefiyye Medresesi kütüphanesinde yer aldığı bilgisinden hareketle Halep medreselerinde okutulmuş olabileceği düşünülmektedir.⁸⁶

4. *es-Sünen*: Nesâî’nin (ö. 303/915) sünenler arasında en az zayıf rivayet içerdiği belirtilen bu eseri *el-Müctebâ* diye de bilinmektedir. *Kütüb-i Sitte*’den biri de bu eserdir. Halep âlimlerinden İbn Hatîb en-Nâsiriyye’nin bu kitabı Halep Şâfiî fukahâsından olan Bulkîni’ye okuduğu tespit edilmiştir.⁸⁷

5. *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta’ mine’l-me‘ânî ve’l-esânîd*: Mâlik b. Enes’in *el-Muvatta’* adlı hadis kitabına İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) tarafından yazılan şerhtir. Bu eser Halep medreselerinden Asrûniyye’de okutulmuştur.⁸⁸

6. *el-Erba‘üne’n-Neveviyye*: Hadis âlimi Nevevî (ö. 676/1277) bu çalışmasını İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî’nin (ö. 643/1245), dinin esaslarına dair yirmi altı hadisi ihtiva eden *el-Ehâdisü’l-küllîyye* adlı eserine çoğunluğu Bûhârî ve Müslim’in *Sahîh*lerinden seçtiği on altı hadisi ilâve ederek meydana getirmiştir. Bu eser, her dönemde büyük kabul görmüştür. Halep medreselerinde de eser okutuluyor ve ezber yoluyla öğreniliyordu. Bazen tamamı yerine bir kısmını ezberleyenler de olmuştur. Meselâ dörtte birini ezberleyenler gibi. Halep ulemasından Hanefî fakihi ve müfessir olan İbn Emîri Hâc’ın bu kitabı ezberlediği anlaşılmaktadır.⁸⁹

7. *Tağlîku’t-ta’lik ‘ala Sahîhi’l-Buhârî*: İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)’nin bu eserinin de ders kitabı olarak okutulduğu görülmektedir. Bu eser, müellifin henüz 30 yaşlarındayken 350 kadar kaynaktan faydalanarak yazdığı ve 807(1404-1405) yılında

⁸⁵ Eserle ilgili daha detaylı değerlendirme için bk. Bilal Aybakan, “Şâfiî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 231.

⁸⁶ Sıbt İbnü’l-Acemî, I, 314.

⁸⁷ Sehâvî, *ed-Dav‘u’l-lâmi*, V, 305.

⁸⁸ Sıbt İbnü’l-Acemî, I, 284.

⁸⁹ Sehâvî, *ed-Dav‘u’l-lâmi*, IX, 210-211.

temize çektiği, sahasının ilk ürünü olarak kabul edilen bir çalışmadır.⁹⁰ İbn Hatîb en-Nâsiriyye'nin Halep'te bu kitabı okuduğu bilinmektedir.⁹¹

Hadis derslerinde usûl öğretilmesi için yapılan çalışmalarda da bazı kaynak eserler kullanılmaktaydı. Bu eserler de talebeler tarafından ezberlenmekteydi. Hadis usûlünde en temel eser Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahim b. Hüseyin el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) *el-Elfiyye* isimli manzûm kitabı olmuştur.⁹² Bu eser *Elfiyyetü'l-İrâkî* veya *Elfiyyetü'l-Hadîs* diye anılmıştır. Ayrıca bu eserin şerhleri de okutulmaktaydı. Mesela İbn Hacer hadis derslerinde bu şerhlerden talebelerine okutmuştur.⁹³ Halep ulemâsından Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne'nin (ö. 890/1485) İrâkî'nin bu eserini ve İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) nahiv alanındaki aynı adı taşıyan *el-Elfiyye* adlı eserini ikisini birlikte yirmi günde ezberlediği ifade edilmektedir.⁹⁴

2.3.3. Fıkıh Dersi Kitapları

Halep ulemâsınca fıkıh ilmi alanında okutulan kaynak kitaplardan tespit edilenler şunlardır:

1. *el-Hâvi'l-kebîr* - Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî (ö. 450/1058): Müellifin mukaddimede *el-Hâvi* olarak kaydettiği eserin *el-Hâvi'l-kebîr* diye anılmasının sebebinin, Necmeddin el-Kazvî'nin (ö. 665/1266) aynı adı taşıyan muhtasarından ayırt edilebilmesi içindir. İbnü'l-Verdî'nin (ö. 861/1457) Sâhibiyye Medresesi'nde *el-Hâvi* isimli eseri okuttuğu bilinmekte, ancak hangi eser olduğu tam olarak anlaşılmamaktadır.⁹⁵

2. *el-Hidâye* – Burhâneddîn el-Merginânî (ö. 593/1197): Hanefî fikhına dair bir eserdir. Hanefî fikhının en tanınmış ve muteber çalışmalarından biri olan eser, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmi'u's-sagîr*'inde yer alan meseleleri müellifin bir araya getirerek kaleme aldığı *Bidâyetü'l-*

⁹⁰ İbn Hacer bu çalışmasını önce *et-Teşvîk ilâ vasli'l-mühim mine't-ta'lik*, daha sonra ise *et-Tevfik li vasli'l-mühim mine't-ta'lik* adıyla ihtisar etmiştir. Bk. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 519.

⁹¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, V, 305.

⁹² Sibt İbnü'l-Acemî, II, 154; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, V, 304; IX, 296.

⁹³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210-211.

⁹⁴ Ebü'l-Kâsım (Ebû Hafis) Necmeddîn Ömer (Muhammed) b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî (İbn Fehd) (ö. 885/1480), *Mu'cemü's-şüyüh*, nşr. Muhammed ez-Zâhî, Dârü'l-Yemâme, Riyad 1982, s. 284-285.

⁹⁵ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 293.

mübtedî adlı eserinin şerhidir.⁹⁶ Memlûkler döneminin meşhur ilim adamlarından olan Aynî'nin (ö. 855/1451) Halep'te Yûsuf el-Malatî'den bu kitabı okuduğu bilinmektedir.
97

3. *el-Hâvî's-sagîr* - Necmeddîn Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvînî (ö. 665/1266): Kazvînî'nin bu eseri çokça okunan eserlerdendir. Şâfiî fikhî üzere kaleme alınmıştır.⁹⁸ Eser, *el-Hâvî fi'l-fürû'*, *el-Hâvî li'l-fetâvâ* veya kısaca *el-Hâvî* diye bilinmektedir. Birinci maddede belirttiğimiz üzere Mâverdî'nin *el-Hâvî*'sinden ayırt edilmesi için *es-sagîr* kelimesinin sonraki müelliflerce ilâve edildiği düşünülmektedir. Kazvînî, aynı konudaki *el-Lübâb* adlı eseri ile mezhebin diğer kaynaklarında bulunmayan “fevâid” ve “zevâid”i içerdiği için bu ismi verdiğini ifade etmektedir.⁹⁹ Halepli âlimlerden İbn Hatîb Cibrîn'in bu eseri ders kitabı olarak okuduğu,¹⁰⁰ Kemâleddîn Ömer İbnü'l-Acemî'nin de Zâhiriyye Medresesi'nde Pazar günleri bu kitabı okuttuğu bilinmektedir.¹⁰¹

4. *et-Ta'cîz fi'htisâri'l-Vecîz* - Ebü'l-Kâsım Tâceddîn Abdürrahîm b. Muhammed el-Mevsilî (ö. 671/1272):¹⁰² Gazzâlî'nin Şâfiî fikhına dair eserinin muhtasarı olan esere Mevsilî tarafından bir isim verilmemiş, ancak kaynaklarda bu şekilde veya *et-Ta'cîz*, *et-Ta'cîz muhtasarü'l-Vecîz* olarak kaydedilmiştir. Eser müellifin zamanından beri ilgi görmüş ve ezberlenmiştir. Halep'te de eser ve şerhleri okutulmuştur. Yine İbn Hatîb Cibrîn'in okuduğu kitaplar arasında yer almaktadır.¹⁰³

⁹⁶ Eserde *el-Câmi'u's-sagîr*'in tertibi esas alınmış, ancak *el-Câmi'u's-sagîr* kırk bölüm olduğu halde *el-Hidâye* elli altı bölüme ulaşmıştır. Müellifin eserini yazdığı on üç yıllık süre boyunca devamlı oruç tuttuğu ifade edilmiştir. Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “el-Hidâye”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 471-473.

⁹⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, X, 131.

⁹⁸ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 318.

⁹⁹ Şâfiî fikhının en çok rağbet edilen metinlerinden olan eser üzerine pek çok şerh, hâşiye, ta'lik ve muhtasar yazılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Cengiz Kallek, “el-Hâvî's-sagîr”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 536.

¹⁰⁰ Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), *Ġâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*, I-III, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1351/1933, I, 507-508.

¹⁰¹ Ebü'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *İnbâ'ü'l-gumr bi-enbâ'i'l-umr*, nşr. Hasan Habeşî, I-IV, Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyye, Kahire 1969-1998, IV, 166.

¹⁰² Ebü's-Safâ (Ebü Saîd) Selahaddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/ 1363), *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XIX, nşr. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa, Dârü İhyâu't-Türâs, Beyrut 2000, XVI, 281; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü'-sâfi*, VI, 432-433.

¹⁰³ İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, I, 507-508.

5. *el-Muhtâr li'l-fetâvâ*¹⁰⁴ - Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî (ö. 683/1284): Hanefî mezhebinin *mütûn-i erbaa* olarak bilinen dört temel metninden biridir. Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İmam Şâfiî'nin muhalefetlerinin rumuzlarla gösterildiği eser, Ebû Hanîfe'nin görüşleri esas alınarak telif edilmiştir. Halep'teki derslerde bu eserin bazı talebelerce tamamı,¹⁰⁵ bazılarınca ise bir kısmı ezberletilerek okutulmuştur.¹⁰⁶

6. *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye* – Burhânüşşerîa Mahmud b. Sadrüşşerîa el-Buhârî (ö. 747/1346): Hanefî mezhebinin temel metinlerinden biri olan eser, kısaca *el-Vikâye* olarak bilinmektedir. *el-Vikâye*, Hanefî hukuk literatüründe *mütûn* adı verilen temel eserler arasında yer almaktadır. Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şihne'nin okuduğu kitaplar arasında yer almaktadır.¹⁰⁷

7. *el-Behcetü'l-verdiyye fî nazmi'l-hâvî*: - İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349): Bu eser, Kazvî'nin Şâfiî fikhına dair *el-Hâvi's-sağîr*'inin manzum hale getirilmiş şeklidir. Beş bin beyitten oluşmaktadır.¹⁰⁸ İbnü'l-Verdî'nin (ö. 861/1457) Sâhibiyye Medresesi'nde okuttuğu eserlerden biri de bu kitaptır.¹⁰⁹

8. *Mukaddime fîs-salât* – Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983): Halep'te talebeler tarafından kısmen ezberlenen eser, *Mukaddimetü Ebi'l-Leys*,¹¹⁰ *el-Mukaddime fî'l-fikh* diye de anılmakta, içerisinde namaz konularından sonra bazı akaid konularına yer verilmektedir. Bu eser Türkçe'ye pek çok kez tercüme edilmiş ve Türkler tarafından çokça okunmuştur.¹¹¹ Halep ulemasından İbn Emîri Hâc'ın ezberlediği çok sayıda kitaptan biri de budur.¹¹²

¹⁰⁴ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 64; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296

¹⁰⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 64.

¹⁰⁶ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210.

¹⁰⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296.

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Selâhaddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî ed-Dârânî (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, nşr. İhsan Abbâs, I-IV, Dâru Sâdır, Beyrut 1973-1974, III, 157-160; Ebû Nasr Tâciiddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî (ö. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-X, Kahire 1964-1976, 1992, X, 374; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin: terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, I-XV, Beyrut ts., VIII, 3.

¹⁰⁹ Sibt İbnü'l-Acemî, I, 293.

¹¹⁰ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210.

¹¹¹ Şerhleri, tercümeleri ve hakkında yapılan araştırmalar hakkında bk. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 473-475.

¹¹² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210-211.

Fıkıh usûlü hakkında ise dört eser tespit edilmiştir. Bunların bilgilerine özellikle İbn Emîri Hâc'ın biyografisinden ulaşılmıştır¹¹³:

1. *el-Müntehab fî usûli'l-mezheb* – Ebû Abdillâh Hüsâmeddîn Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Ahsîkesî (ö. 644/1246-47): Fıkıh usulüne dair olan eser *el-Müntehabü'l-Hüsâmî* adıyla meşhur olmuştur. Aynî'nin (ö. 855/1451) Halep'te Yûsuf el-Malatî'den okuduğu¹¹⁴ bir diğer kitap olan bu eser de talebeler tarafından kısmen veya tamamen ezberlenmiştir. İbn Emîri Hâc'ın ezberlediği çok sayıda kitaptan bir diğeri de bu kitaptır.¹¹⁵

2. *Muhtasarü'l-Müntehâ* – Ebû Amr Cemâleddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (İbnü'l-Hâcib) (ö. 646/1249):¹¹⁶ Dil âlimi ve Mâlikî fakihi olan müellifin, yine kendisinin kaleme aldığı *Münteha's-sûl (su'âl) ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel* isimli fıkıh usulüne dair eserinin muhtasarıdır. Eser, aslından daha fazla tutulmuş, okutulmuş ve üzerine pek çok şerh, hâşiye ve tahrîc çalışmaları yapılmıştır.¹¹⁷

3. *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*: Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) fıkıh usûlüne dair eseridir.¹¹⁸

4. *el-Menârü'l-envâr* – Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310):¹¹⁹ Hanefî mezhebinin klasik sonrası döneminde çok etkili bir âlim olan Nesefî'nin, Hanefî fıkıh usulü hakkında kaleme aldığı eseridir.

Bunların yanı sıra ferâiz derslerinde *Yâsemîniyye*¹²⁰ adlı eser okutulmuştur. Bu eserin matematik alanında olduğunu bilmekteyiz. Ferâiz ilmi hesap konularına

¹¹³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210-211.

¹¹⁴ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, X, 131.

¹¹⁵ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210.

¹¹⁶ Safedî, *el-Vâfi*, XVI, 281; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Dârü Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr, Cîze 1997-2003, XIV, 338; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 390-391; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, VI, 432-433.

¹¹⁷ Hacı Halîfe Mustafa Abdullah Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fînûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Muallim Rifat, I-II, Maârif Matbaası, İstanbul 1941-1943, II, 1853-1857.

¹¹⁸ Sibt İbnü'l-Acemî, II, 258.

¹¹⁹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296.

¹²⁰ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296. Cebir hakkında İbnü'l-Yâsemîn (ö. 610/1204) tarafından manzum olarak yazılan eserin tam adı *el-Urcûzetü'l-Yâsemîniyye*'dir. Pek çok kişi tarafından şerh edilmiş, hem Batı hem de Doğu İslâm dünyasında yaygın bir el kitabı olmuştur. Geniş bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Cebir", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 198.

dayandığından bu bilgileri edinmek için ihtiyaç duyulan matematik bilgisi bu ve bunun gibi eserlerin okutulması sayesinde sağlanmış olmalıdır.

2.3.4. Usûlü'd-Dîn (Akaid-Kelâm)/Tasavvuf Kitapları

Medrese müfredâtında olması muhtemel kelâm ilmine dair fazla bir mâlumata ulaşılamamıştır. Ancak okutulan bazı eserler tespit edilmiştir. Bu ilme dair fazla bir bilginin bulunmayışı İbn Haldûn'un da savunduğu şekilde kelim ilminin bu dönemde talebeler için zorunlu bir ilim olarak algılanmayışından kaynaklanmıştır. Nitekim Şîf anlayışla mücadele eden ve neticede başarılı olan hükümdarların da etkisiyle Ehl-i sünnet'in yayıldığı Memlûk toplumunda bu tür eserlere gerek kalmadığı da yine İbn Haldûn tarafından ifade edilmiştir.¹²¹

Bu dönemde Halep'te kelâma dair okutulan eserler arasında özellikle Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri bulunmaktadır.¹²² Bunun dışında ise öne çıkarılan başka bir esere rastlanmamıştır. Ancak Halep'te Burhâneddîn Sıbt İbnü'l-Acemî'den hadis dinleyen Merrakûşî'nin biyografisinden yola çıkarak söz konusu dönemde diğer şehirlerde bu alanda okutulan ders kitaplarına kısaca değinilecektir. Bu eserlerin ilki *et-Tenbîh ve'r-Red 'alâ ehli'l-hevâ' ve'l-bida'*, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî'nin (ö. 377/987)¹²³ mezhepler tarihi alanında kaleme aldığı, firkaları tanıttığı, günümüze ulaşan tek eseri sayılan kitabıdır.¹²⁴ Bir diğeri Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Minhâcü'l-'âbidîn*'idir.¹²⁵ Müellifin son dönem çalışmalarından olduğu tahmin edilen eseri, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) tarafından Ebü'l-Hasan es-Sebtî'ye nisbet edilmiştir. Ancak Zebîdî'nin kendi zamanında yazılan en son eser olarak Gazzâlî'nin bu eserin adını vermesinden Gazzâlî'ye ait olduğu kabul görmüştür.¹²⁶ Üçüncü eser ise Neseffî'nin (710/1310) *el-'Umde fi'l-Akâid* adlı kitabıdır.¹²⁷ Ehl-i sünnet akaidinin bir özeti niteliğinde olan eser, medrese öğrencileri için giriş niteliğindedir.¹²⁸ Üzerine pek çok şerh ve bir nazım yazılan¹²⁹ bu eser

¹²¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 1088.

¹²² Sıbt İbnü'l-Acemî, I, 251.

¹²³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, X, 56.

¹²⁴ Bundan başka bir de kıraat konusundaki bir kasidesi zamanımıza ulaşmıştır.

¹²⁵ Sıbt İbnü'l-Acemî, II, 154; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, X, 56.

¹²⁶ Eserin neşirleri ve şerhleri hakkında bk. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 524.

¹²⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296; X, 56-58.

¹²⁸ Bedir, "Neseffî, Ebü'l-Berekât", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 568.

¹²⁹ *Keşfü'z-zunûn*, II, 1168.

Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹³⁰ Son olarak da İsfahânî'nin (ö. 749/1349) *Tecrîdü's-Şemsiyye*¹³¹ isimli eseri yer almaktadır. Bu eserin asıl adı *Teşyîdü'l-kavâ'id fi şerhi Tecrîdi'l-'akâ'id* dir, fakat *eş-Şerhu'l-kadîm* diye meşhur olmuştur. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdü'l-i'tikâd* isimli kelâm ilmine dair eserinin şerhidir. Eserde Tûsî'nin imâmet anlayışı eleştirilmektedir. Bu şerh üzerine de pek çok hâşiye kaleme alınmıştır.¹³²

Halep'te bazen tasavvufa dair bazı eserlerin din adamları tarafından eleştirildiği ve hatta ortadan kaldırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Verdî, 743/1342 senesinde Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fusûsü'l-Hikem*'ini¹³³ dersin sonunda parçaladıklarını, sonra da guslettiklerini anlatmaktadır.¹³⁴ Bu esere dokunmayı bile haram saydıkları anlaşılmaktadır.

2.3.5. Siyer Dersi Kitapları

Aşağıdaki eserlerin ilk üçünün Halep'te siyer derslerinde okutulduğu kesin olarak bilinmekte, diğerlerinin ise Dımaşk civarında okutulmasından yola çıkarak buradaki derslerde de okutulmuş olabileceği tahmin edilmektedir:

1. *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye* – Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî (ö. 279/892): Sahasında yapılan ilk çalışma olan eser, bu konudaki çalışmaların en mükemmeli kabul edilmiştir. Halepli ulemâdan İbnü'n-Nasîbî'nin okuduğu eserler arasında yer almaktadır.¹³⁵

¹³⁰ Bk. Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), *İslam İnancının Ana Umdeleri (el-Umde Tercümesi)*, trc. Temel Yeşilyurt, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya 2000.

¹³¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296.

¹³² Bu hâşiyelerden Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Hâşiyetü't-Tecrîd*'i çok tercih edilmiş ve Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Tûsî'nin eseri ve diğer şerhleri hakkında bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, "Tecrîdü'l-i'tikâd", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 251.

¹³³ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin bütün fikirlerinin özeti sayılan bu temel eser, tasavvuf düşüncesinin temel kitaplarından biridir. Tam adı *Fusûsü'l-hikem ve husûsü'l-kilem*'dir. Eserde 27 peygamberin her birinin hikmetlerine ayrı bölümler içerisinde yer verilmektedir. Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Mahmut Erol Kılıç, "Fusûsü'l-hikem", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 230-237.

¹³⁴ Ebû Hafs Zeyneddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî (İbnü'l-Verdî) (ö. 749/1349), *Tetimmetü'l-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, II, 325. Eserde çeşitli firkalarda çeşitli konuların hikmetleri kısımlar halinde ele alınmaktadır.

¹³⁵ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî, el-Fârikî ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Mu'cemü's-şü'yûhi'l-kebîr*, nşr. Muhammed el-Habib el-Hîle, I-II, Mektebetü's-Sıddîk, Tâif 1988, I, 95-96.

2. *Mevâidü'l-kirâm li (fi) mevlidi('n-nebî) aleyhi's-selâm* – Burhâneddîn Ebû İshâk İbrâhim b. Ömer el-Ca'berî (ö. 732/1332).¹³⁶ Eser, Hz. Peygamber'in mucizelerini ve nübüvvetini konu edinmektedir.

3. *es-Sîretü'n-nebeviyye* – İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334): Asıl adı '*Uyûnü'l-eser fi funûni'l-meğâzî ve 'ş-şemâ'il ve's-siyer* olan eserde müellif, İbn İshâk'ın *es-Sîre*'sini örnek alıp Hz. Peygamber'in soyunu, kronolojik olarak hayatını, savaşlarını, mucize ve şemâilini ele almıştır. Sıbt İbnü'l-Acemî'nin okuduğu eserlerden biridir.¹³⁷

4. *el-İşâre ilâ sîreti'l-Mustafâ ve târihi men ba'dehû mine'l-hulefâ'* - Ebû Abdillâh Alâeddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361).¹³⁸ Hadis, siyer, fıkıh, lugat, ensab ilimlerine dair 100'den fazla çalışması olduğu ifade edilen Moğultay b. Kılıç'ın siyer alanındaki *ez-Zehrü'l-bâsim fi sîreti (siyeri) Ebi'l-Kâsim* adlı eserinin yine kendisi tarafından kaleme alınan muhtasarıdır.¹³⁹

5. *Menâkibü'ş-Şâfi'i- ?* : Ca'berî'nin okuduğu kitaplar arasında yer almaktadır.¹⁴⁰ Şâfiî mezhebi imamı İmam Şâfiî'nin biyografisiyle ilgili gelenek haline gelmiş eser telifleri yapılmıştır. Bunlar "Menâkibü'ş-Şâfiî", "Âdâbü/Fezâilü'ş-Şâfiî" gibi başlıklar taşımaktadırlar. Burada zikredilen eserin hangi müellife ait olan eser olduğunu tam olarak bilmiyoruz.¹⁴¹

2.3.6. Arapça/Edebiyat Dersi Kitapları

Medreselerde okutulan kitapları özellikle de Kur'ân'ı en iyi ve doğru şekilde anlamanın yolu hiç şüphesiz öncelikle dili iyi bilmekle mümkündür.

Bu alanlarda okutulan eserler arasında ise şu kitaplar bulunmaktadır¹⁴²:

1. *Kitâbü'l-cümel* – Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79): Gramere dair olan bu eser *el-Cürcâniyye* diye de

¹³⁶ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, I, 134.

¹³⁷ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, I, 147.

¹³⁸ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, V, 304.

¹³⁹ *Keşfü'z-zunûn*, I, 81.

¹⁴⁰ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, I, 134.

¹⁴¹ Bu alanda yazılan eserler hakkında bk. Bilal Aybakan, "Şâfiî", *DİA*, XXXVIII, 231.

¹⁴² Eserlerin bilgisine daha çok Halep âlimlerinden İbn Emîri Hâc ve Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şihne'nin biyografilerinden ulaşılmıştır. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210-211, 296.

bilinmektedir.¹⁴³ Müellif tarafından *et-Telhîs* adı verilen bir şerh, başka âlimlerce de pek çok şerhi yazılmıştır.¹⁴⁴

2. *Mülhatü'l-i'râb*¹⁴⁵ - Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîfî (ö. 516/1122) Nahiv alanında yazılmış manzum bir eserdir. Müellifi tarafından *Şerhu Mülhati'l-i'râb* adıyla şerhedilmiş, bu şerhi birkaç kez basılmıştır. Başka müelliflerce de şerhler yazılmıştır.¹⁴⁶

3. *el-'Urcûzetü'l-Elfiyye* - Ebü'l-Hüseyn Zeynüddîn Yahyâ b. Abdülmü'tî b. Abdinnûr el-Mağribî (İbn Mu'tî) (ö. 628/1231): *el-Elfiyye, Elfiyyetü İbn Mu'tî* diye de anılan Arap dili alanındaki eserin¹⁴⁷ tam ismi *ed-Dürretü'l-elfiyye fî 'ilmi'l-'Arabiyye'* dir.

4. *el-Kâfiye (el-Hâcibiyye)*¹⁴⁸ - İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) : Nahivle ilgili muhtasar bir mukaddime olan eser Doğu İslâm dünyasında nahiv öğretiminde başta gelen eserlerdendir.¹⁴⁹

5. *Tasrîfü'l-İzzî*¹⁵⁰ - Ebü'l-Meâlî İzzeddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî (ö. 660/1262): Müellifin lâkabına nisbetle *el-İzzî fî't-tasrîf* veya *el-Mebâdî fî't-tasrîf, et-Tasrîf* gibi isimlerle anılan sarf ilmine dair olan bu meşhur muhtasar, birçok kez basılmış, Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.¹⁵¹ Osmanlı medreselerinde de okutulan eser üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır.¹⁵²

6. *el-Elfiyye* - İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274):¹⁵³ Arap dili ve edebiyatının en büyük simalarından olan müellif bu eserini, daha önce kaleme aldığı *el-Kâfiyetü's-şâfiye* adlı kitabından özetlemiştir. Bu nedenle eser *Hulâsatü'l-elfiyye* olarak da bilinir. Hacim olarak küçük olmasına rağmen sahasının en önemli eserlerinden kabul edilmiştir. Onun bu önemi kazanması ifadesinin kolay ve üslûbunun akıcı olmasından dolayıdır. İbn Mu'tî'nin (ö. 628/1231) *el-Elfiyye* adını taşıyan eserinden sonra ve hatta onu

¹⁴³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210-211.

¹⁴⁴ Bk. Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkahir el-Cürçânî", *DİA*, İstanbul 1988, I, 248.

¹⁴⁵ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296.

¹⁴⁶ Diğer şerhler için bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1817-1818.

¹⁴⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296.

¹⁴⁸ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296.

¹⁴⁹ *Keşfü'z-zunûn*, II, 1370-1376.

¹⁵⁰ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 210-211.

¹⁵¹ Nureddin Turgay tarafından *Açıklamalı İzzî: Metin ve Tercümesi* adıyla tercüme edilmiştir.

¹⁵² Eser üzerinde yapılan çalışmalar için bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1139-1140.

¹⁵³ Sibt İbnü'l-Acemî, II, 154; İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, s. 284-285; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296; X, 56.

takliden yazılmasına rağmen ondan daha fazla meşhur olduğu, yüzyıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁴

Bu eserin Arapça öğretiminde son derece yararlı olduğu ifade edilmiş, çok sayıda meşhur âlim tarafından şerhler ve hâşiyeler yazılmıştır. Bu önemli şahıslar arasında Ebû Hayyân el-Endülüsî (ö. 745/1344) ve İmam es-Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimler de vardır. En meşhur şerhi ise oğlu Bedreddîn tarafından yapılan şerhtir.¹⁵⁵

Halepli âlimlerden İbnü’ş-Şihne’nin, Irâkî’nin *Elfiyye’si* ile birlikte yirmi günde ezberlediği eser İbn Mâlik’in bu kitabıdır.¹⁵⁶

7. *et-Telhisü’l-Miftâh*¹⁵⁷ - Ebü’l-Meâlî Celâleddîn el-Hatîb Muhammed el-Kazvî (ö. 739/1338): Sadece *et-Telhis* adıyla bilinen eser, Ebû Ya’kûb es-Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-‘ulûm*’unun belâgata dair olan üçüncü bölümünün ihtisarıdır.¹⁵⁸ İfadesinin açık olması, kolay üslubu, metot ve planının düzgünlüğü ile aslından daha fazla tutulmuş olan eserin yıllarca ders kitabı olarak okutulduğu belirtilmektedir.¹⁵⁹

Bu eser, Halep ulemasından mukrî ve nahvî bir alim ve İbnü’d-Dakîk diye meşhur olan Şemseddîn Muhammed b. Ömer el-Fezârî’nin ezberlediği eserler arasında yer almaktadır. Yani eser ezber yoluyla öğretilmekteydi.¹⁶⁰

8. *Şüzürü’z-zeheb* - Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullâh b. Yûsuf (İbn Hişâm en-Nahvî) (ö. 761/1360):¹⁶¹ Tam adı *Şüzürü’z-zeheb fî ma’rifeti kelâmi’l-‘Arab* olan eseri olgunluk döneminde kaleme alan İbn Hişâm, bu eserinin çok muhtasar olduğunu görerek esere *Şerhu Şüzürü’z-zeheb fî ma’rifeti kelâmi’l-‘Arab* adıyla oldukça kapsamlı bir şerh yazmış ve kitabı bundan sonra önem kazanmıştır.¹⁶²

9. *et-Tavzîh ve Tavzîhu’l-hulâsa* - İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1360) Asıl adı *Evdahu’l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* olan eser, İbn Mâlik’in yukarıda bahsettiğimiz

¹⁵⁴ Eser üzerine 70’e yakın şerh, hâşiye, ta’lik, ihtisar yazılmıştır. Bu çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bk. Abdülbaki Turan, “el-Elfiyye”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 28.

¹⁵⁵ Bk. Abdurrahman Fehmi Efendi, *İslâm Medeniyeti Tarihi - Medresetü’l-Arab*, Haz: Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2005, s. 87.

¹⁵⁶ İbn Fehd, *Mu’cemü’ş-şüyüh*, s. 284-285.

¹⁵⁷ Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*, IX, 296.

¹⁵⁸ İsmail Durmuş, “Kazvîni, Hatîb”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 157.

¹⁵⁹ Mehmet Sami Benli, “Miftâhu’l-‘ulûm”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 21.

¹⁶⁰ Sıbt İbnü’l-Acemî, II, 198.

¹⁶¹ Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*, IX, 296.

¹⁶² Müellifin eserinde kullandığı yöntem, eserin bölümleri gibi bilgiler için bk. Zülfikar Tüccar, “Şüzürü’z-zeheb”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 279.

eseri esas alınarak metin verilmeden şerh mahiyetinde yazılmış bir eserdir.¹⁶³ Halep'te İzzeddîn el-Hâdirî'nin bu kitabı okuttuğu bilinmektedir.¹⁶⁴

10. *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân* – Sa'deddîn Mes'ûd b. Fahreddîn et-Teftazânî (ö. 792/1390): *Şerhu Telhîsi'l-Miftâh, eş-Şerhu'l-mutavvel, el-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'ulûm* adlarıyla da anılan eser Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin belâgata dair üçüncü bölümünün Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338) tarafından yazılan ve yukarıda da bahsettiğimiz *Telhîsü'l-Miftâh* adıyla anılan eserin yeniden düzenlenmiş şerhidir. Osmanlı döneminde de medreselerde okutulan eserin imtihanlarda sorulacak ibârelerin seçiminde kullanıldığı belirtilmektedir.¹⁶⁵

Dil ve edebiyat alanındaki bu eserlerin yanında şiir ile meşgul olanlar tarafından okunan en önemli eser Ebû Abdullah Şerefeddîn Muhammed b. Saîd b. Hammâd el-Bûsirî'nin (ö. 695/1296) *Tahmîsü kasîdetü'l-bürde*¹⁶⁶ adlı eseridir. Hz. Peygamber'e yazdığı kasîdelerle üne kavuşan Bûsirî'nin kendisini şöhretin zirvesine taşıyan bu kasîdeyi, hayatının sonlarına doğru felçli olduğu bir sırada yazdığı rivâyet edilmektedir. Kasîde 160 beyitten oluşmaktadır. Bûsirî tarafından *el-Kevâkibü'd-dürriyye fi medhi hayri'l-beriyye* adı verilen kasîde, sonraları *Kasîdetü'l-bürde* diye meşhur olmuştur.¹⁶⁷

2.3.7. Tıp Kitapları

Büyük medreselerde dinî ilimlerin yanı sıra tıp, riyâziyye (matematik) ve hey'et (astronomi) gibi ilimler de okutulmaktaydı.¹⁶⁸ Ancak Halep'te tıp alanında okutulan eserlerle ilgili bilgimiz sınırlıdır. Bu alanda Halep'in en meşhur âlimi, *el-Kâfi fi'l-Kuhl* adlı eserin yazarı olan Halîfe b. Ebü'l-Mehâsin'dir. Onun bu eserinin tıp derslerinde okunmuş olması muhtemeldir. Ayrıca hayatının bir kısmını Eyyübîler devrinde vezir

¹⁶³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 296. Eser bazı müelliflerce çok sayıda şerh ve haşiyesiyle birlikte basılmıştır. Bunlardan bazıları için bk. M. Reşit Özbalkıç, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 75.

¹⁶⁴ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, II, 58.

¹⁶⁵ Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 306. Eserin özelde Osmanlı Medreselerinde nasıl ve hangi gözle okunduğu hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Irmak, "Bir Belâgat Kitabı Olarak *Mutavvel* ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risâle", *MÜİFD*, XLII/1, İstanbul 2012, s. 173-190.

¹⁶⁶ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, V, 304.

¹⁶⁷ Mahmut Kaya, "Bûsirî, Muhammed b. Saîd", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 468-470.

¹⁶⁸ George Makdisî, (1920-2002) *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh University, Edinburgh 1981, s. 82; Bozkurt, "Medrese", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 326.

olarak geçirmiş olan Tıp tarihçisi Ali b. Yûsuf el-Kıftî de Halep'in önde gelen simâlarındandır.¹⁶⁹

Sonuç

Memlûkler döneminde Suriye bölgesinin önemli ilim merkezlerinden olan Halep'te büyük bir kısmı Zengîler ve Eyyûbîler'den devralınmış olan pek çok medresede tadrîs yapılmıştır. Bunların yanı sıra başta camiler olmak üzere diğer dinî mekânlarda da ilim faaliyetleri sürdürülmüştür. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren mescidin eğitim-öğretim hayatındaki fonksiyonunun Halep'te de kendini gösterdiği, söz konusu mekânlardan bir kısmının vakfiyesinde ilim halakasında okutulması istenen dersler ve bazen de ders kitaplarının kayıt altına alındığı anlaşılmaktadır. Bu camilerin bir kısmında birden fazla ilim halakasının kurulduğu, bu grupların kendilerine ayrılan yerlerde hocanın etrafını çevreleyen hilâl şeklinde oturmak suretiyle dersleri takip ettikleri, medreselerde kayıtlı öğrencilerin derse katılımının aksine bu meclislere halktan da iştirak edenlerin olduğu görülmektedir. Bu derslerden bir kısmı yoğun talep nedeniyle olsa gerek aynı mekânda hem gündüz hem de gece iki defa işlenebilmiştir. Bu sayede gündüz geçimlik işleriyle meşgul olan halkın gece de derslere devam ettiği anlaşılmaktadır. Bazı camilerde ders okutacak kişinin *kârî* olarak nitelendirilmesi, belli bir ilmî seviye aranmaksızın Kur'ân veya hadis okuma görevini herhangi bir ilim adamının üstlenebileceğini göstermektedir. Çünkü diğer pek çok ilim merkezinde ders okutacak olan kişinin muhaddis veya müderris unvanına sahip olma şartı açıkça belirtilmektedir. Aynı camide birden fazla fikhî mezhebe tahsis edilen ders halakalarının olması, İslam tarihi boyunca yaşanan mezhepsel çatışmaların söz konusu dönemde en azından ilim çevrelerinde yoğun olarak yaşanmadığını göstermektedir.

Camilerden başka hankah, zâviye gibi mekânlarda da ders halakaları oluşturulmuştur. Bu yerlerin asıl amacı tasavvuf ehline hizmet etmek olmakla birlikte gerektiği ölçüde çeşitli ders halakaları vasıtasıyla ilmî faaliyetler de gerçekleştirilmiştir. Öyle ki bir kısım tasavvuf mekânlarının vakfiyesinde tadrîs şartının, bazısında ise okutulacak ders kitabının belirtildiği görülmektedir.

Halep'te Memlûkler döneminde medreselerde istisnaları olmakla birlikte çoğunlukla yakın zamanda telif edilmiş eserler okutulmuştur. Hadis derslerinde

¹⁶⁹ Tâlib Yâzîcî, "Halep", *DİA*, İstanbul 1997, XV/243.

okutulan kitaplar bu istisnanın başında yer almaktadır. Memlûkler döneminin telif eserler konusunda oldukça zengin bir dönem olduğu bilinmektedir. Bu dönemde yazılan eserlerin sadece derleme, toplama olduğu konusunda eleştiriler olmakla birlikte ilim hayatında çokça istifâde edilen eserlerin dönemin âlimleri tarafından kaleme alındığı itiraz edilemez bir gerçektir. Ders kitaplarının yaygın olarak ezberleme metoduyla öğretildiği, talebelerin bir eserin bazen tamamını bazen de bir kısmını ezberledikleri görülmektedir. Eğitim-öğretim müesseselerinde olduğu gibi camilerin vakfiyelerinde de buradaki ilim halakalarında bazı eserlerin okutulması şartının koyulduğu tespit edilmiştir. Nitekim özellikle büyük hadis kitabı *Sahîhu'l-Buhârî* ve onu takiben de *Sahîhu Müslim*'in pek çok medrese veya diğer mekanlardaki ilim halakalarında okutulması zorunlu tutulmuştur.

Kıraat alanında *Tayyibetü'n-Neşr* ve *eş-Şâtıbiyye*; Tefsir ilminde Taberî, Zemahşerî, Fahreddîn Râzî ve İbn Kesîr'in tefsirleri; Hadis ilminde az önce zikredildiği üzere *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhü Müslim*; Hadis usulünde *Elfiyyetü'l-İrâkî*; Fıkıhta *el-Hâvî*, *el-Muhtar* ve *el-Vikāye*; Fıkıh usûlünde *el-Menâr*; Kelâm alanında Gazzâlî'nin *İhyâ'sı*; Siyer'de İbn Seyyidünnâs'ın *es-Sîre'si*; Arap dilinde *et-Tasrîf*, *el-Efiyye* adlı eserlerin alanlarında en çok tercih edilen kitapların başında yer aldıkları tespit edilmiştir. Bununla birlikte kelâm ilmine dair eserlerin ve kelâm dersinin diğer ilimlere göre daha az okutulduğu, bunda Selçuklular'dan itibaren başlayan Sünnî anlayışın hakimiyeti çabalarının sonuç vermesi ve bu alana ihtiyaç duyulmadığı düşüncesinin etkili olduğu ifade edilmektedir.

Kaynakça

Abdurrahman Fehmi Efendi, (ö. 1322/1904), *İslâm Medeniyeti Tarihi Medresetü'l-Arab*, Hazırlayanlar: Hüseyin Elmalı ve Cüneyt Eren, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2005.

Aybakan, Bilal, “Şâfî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII /223-233.

Aydüz, Sâlim, “Medrese ve Tekke Dışındaki Eğitim Müesseseleri Tarihi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/12 (Türk Eğitim Tarihi), 2008, s. 139-180.

Bedir, Murteza, “Nesefî, Ebü'l-Berekât”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/ 567-568.

Benli, Mehmet Sami, “Miftâhu’l-ulûm”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX /21.

Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/323-327.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu‘fi (ö. 256/870), *Sahîhu’l-Buhârî*, I-VIII, (Muhammed Özdemir), el-Mektebetü’l-İslâmî, İstanbul 1979.

Cuhâ, Ferîd, “er-Rubut ve’l-havânik ve’z-zevâyâ ve’t-tekâyâ fi medîneti Haleb”, *el-Havliyyâtü’l-eseriyetü’l-‘Arabiyyetü’s-Sûriyye*, XXXI, Dımaşk 1981, s. 205-216.

Çuhadar, Mustafa ve İsmail Yiğit, “İbn Tağrıberdî”, *DİA*, İstanbul 1999, XX/385-388.

Durmuş, İsmail, “Kazvînî, Hatîb”, *DİA*, Ankara 2002, XXV/156-157.

Erkoçoğlu, Fatih, “İmar Faaliyetleri”, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 199-286.

Evliyâ Çelebi (ö. 1093/1682), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff, I-X, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Fazlıoğlu, İhsan, “Cebir”, *DİA*, İstanbul 1993 VII/195-201.

Gazzî, Kâmil el-Bâlî el-Halebî, *Nehrü’z-zeheb fi târihi Haleb*, nşr. Mahmûd Fâhûrî - Şevki Şa‘s, 2. Baskı, I-III, Dârü’l-Kalem, Dımaşk 1991-1992.

Hacımuftuoğlu, Nasrullah, “Abdülkahir el-Cürcânî”, *DİA*, İstanbul 1988, I/247-248.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (trc. Salih Tuğ), I-II, Ankara 2003.

Herevî, Ebû İsmâil Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî (ö. 481/1089), *Tabakâtü’s-sûfiyye*, nşr. Muhammed Sürûr Mevlâyî, İntişârât-ı Tus, Tahran h. 1362.

Irmak, Mustafa, “Bir Belâgat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risâle”, *MÜİFD*, XLII/1, 2012, s. 173-190.

İbn Azzûz, Muhammed, *Medresetü’l-hadîs fi bilâdi’s-Şâm hilâli’l-karni’s-sâmin el-hicrî: asrû’l-eimmeti: İbn Teymiyye ve’l-Mizzî ve’z-Zehebî ve’l-Birzâlî*, Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 2000.

İbn Fehd, Ebü'l-Kâsım Necmeddîn Ömer (Muhammed) b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 885/1480), *Mu'cemü's-şüüh*, nşr. Muhammed ez-Zâhî, Dârü'l-Yemâme, Riyad 1982.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, I-IV, Dârü'l-Cil, Beyrut 1993.

-----, *İnbâ'ü'l-ğumr bi-enbâ'i'l-'umr*, nşr. Hasan Habeşî, I-IV, Lecnetü ihyâi't-türâsi'l-İslâmiyye, Kahire 1969-1998.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî et-Tûnisî (ö. 808/1406), *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, I-II, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-XXI, Dârü Hicr li't-Tıbbâa ve'n-Neşr, Cîze 1997-2003.

-----, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsiri (Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm)*, (trc. Hacı Bekir Karlığa ve Bedreddin Çetiner), I-XVI, İstanbul 1983-1988, 1993-1994

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*, nşr. Halil Me'mun Şiha, I-III, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1996.

İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzeddîn Muhammed b. Ali b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî (ö. 684/1285), *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, nşr. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, I-II, Vizâretü's-Sekâfe, Dimaşk 1991.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Mecmû'u fetâvâ*, cem ve tertib: Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, I-XXXVII, Mektebetü'l-Maârif, Rabat ts.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed (833/1439), *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*, I-III, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire h. 1351.

İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeyneddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî (ö. 749/1349), *Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

İbnü'ş-Şihne, Ebü'l-Fazl Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafî (ö. 890/1485), *ed-Dürrü'l-müntehâb fî târîhi memleketi Haleb*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Dımaşk 1983.

Kallek, Cengiz, “el-Hidâye”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII/471-473.

-----, “el-Hâvi's-Sagir”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI/536.

Kandemir, M. Yaşar, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX/514-531.

Karlığa, H. Bekir, “Gazzâlî (Eserleri)”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII/518-530.

Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Muallim Rıfat, I-II, Maârif Matbaası, İstanbul 1941-1943.

Kaya, Mahmut, “Bûsirî Muhammed b. Saîd”, *DİA*, İstanbul 1992, VI/68-470.

Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi II*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1994.

Kazıcı, Ziya, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: terâcimü musannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye*, I-XV, Beyrut ts.

Kılıç, Mahmut Erol, “Fusûsü'l-hikem”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII/230-237.

Kütübî, Ebû Abdillâh Selâhaddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, nşr. İhsan Abbâs, I-IV, Dâru Sâdır, Beyrut 1973-1974.

Makdisî, George (ö. 1423/2002) *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh University, Edinburgh 1981.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir (ö. 845/1442), *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hitât ve'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zeynühum- Mediha eş-Şerkâvî, I-III, Kahire 1998.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *İslâm İnancının Ana Umdeleri (el-Umde Tercümesi)*, trc. Temel Yeşilyurt, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya 2000.

Önkal, Ahmet - Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA*, İstanbul 1993, VII/46-47.

Öz, Şaban, “Suffe ve Küttâb”, *İslam Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s . 443-457.

Özaydın, Abdülkerim, “İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, İstanbul 1999, XX/132-134.

Özbalıkcı, M. Reşit, “İbn Hişâm en-Nahvî”, *DİA*, İstanbul 1999, XX/74-77.

Özen, Şükrü, “Teftâzânî”, *DİA*, İstanbul 2011, XL/306.

Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salahuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363), *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XIX, nşr. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa, Dârü İhyâü't-Türâs, Beyrut 2000.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed (ö. 902/1497), *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1992.

Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebû Zer Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî (ö. 884/1480), *Künûzü'z-zeheb fî târîhi Haleb*, nşr. Şevki Şa's ve Fâlih Bekkûr, I-II, Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, Haleb 1996.

Sübkî, Ebû Nasr Tâceddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî (ö. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-X, Kahire 1964-1976, 1992.

Taberî, İbn Cerîr (ö. 310/923), *Muhtasarü Tefsîri't-Taberî: Taberî Tefsiri*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, trc. Mehmet Keskin, yay. haz: A. Subaşı, I-VI, Ümit Yayıncılık, İstanbul t.y;

-----, *Taberî Tefsiri*, trc. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya, I-IX, Hisar Yayınevi, İstanbul 1996.

Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir ed-Dârî el-Gazzî (ö. 1010/1601), *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-IV, Dârü'r-Rifâ'î, Riyad 1983-1989.

Topaloğlu, Bekir, “Tecrîdü'l-i'tikâd”, *DİA*, İstanbul 2011, XL/250-251.

Turan, Abdülbaki, “el-Elfiyye”, *DİA*, İstanbul 1995, XI/28-29.

Tüccar, Zülfikar, “Şüzûrû’z-zeheb”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX/ 279.

Uludağ, Süleyman, “Halka”, *DİA*, İstanbul 1997, XV/358-359.

-----, “Hankah”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI/42-43.

Yazıcı, İshak, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/473-475.

Yâzîcî, Tâlib, “Halep”, *DİA*, İstanbul 1997, XV/239-244.

Yıldırım, Kadri, “İslâm Kültüründe Mescidin Eğitim-Öğretim Fonksiyonu Üzerine Bir İnceleme”, *Diyanet İlmî Dergi*, XLIV/4, 2008, s. 7-28.

Yiğit, İsmail, *Memlûkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî, el-Fârikî (ö. 748/1348), *Mu‘cemü’ş-şüyûhi’l-kebîr*, nşr. Muhammed el-Habib el-Hîle, I-II, Mektebetü’s-Sıddîk, Tâif 1988.